

УКРАЇНСЬКА АРИСТОКРАТИЧНА ВЕРСТВА

УКРАЇНСЬКА АРИСТОКРАТИЧНА ЕЛІТА І РОДИНА СКОРОПАДСЬКИХ*

Ю.ТЕРЕЩЕНКО

Київський національний лінгвістичний університет

Анотація

У статті узагальнено суспільну поведінку української аристократичної верстви в добу національного відродження, висвітлюється місце в цьому процесі нащадків давнього козацько-старшинського роду Скоропадських, який відіграв важливу роль у відновленні української державницької традиції.

Ключові слова: Скоропадські, українська аристократична еліта, національна свідомість.

Аннотация

В статье обобщается общественная позиция украинской аристократии в период национального возрождения, освещается место в этом процессе потомков древнего казацко-старшинского рода Скоропадских, который сыграл важную роль в восстановлении украинской государственной традиции.

Ключевые слова: Скоропадские, украинская аристократическая элита, национальное самосознание.

Summary

This article summarizes the social behavior of the Ukrainian aristocratic stratum in time of the national revival, determines in this process the place of descendants of the ancient Cossack Hetman Skoropadskiy family that played an important role in the restoration of Ukrainian statehood traditions.

Key words: Skoropadskiy family, Ukrainian aristocratic elite, national consciousness.

Звертаючись до історичного досвіду народів Європи, можна констатувати, що запорукою їхнього національного самоствердження була солідарність усіх основних класів суспільства, а не якогось одного соціуму чи групи суспільних верств. В Україні в силу конкретних історичних обставин національний рух XIX – початку XX ст. хвибував на певну соціальну «недосконалість», оскільки спирався головним чином на селянські прошарки, керовані інтелігенцією. В.Липинський характеризував цей стан як «смертельну однобічність нації» і вважав за необхідне розвинути диференційовану класову структуру суспільства, яка мала охоплювати усі його верстви, у тому числі і т.зв. експлуататорські класи. В цьому процесі реасимиляція традиційної української аристократичної еліти (нащадків козацько-старшинської і магнатсько-шляхетської верстви) набувала особливої ваги. Адже саме в цьому середовищі були вкрай необхідні для повнокровного існування нації, реалізації її державницьких зусиль найбільш досвідчені організатори виробництва (сільськогосподарського і промислового), військові фахівці і державні управлінці, особи найбільш досвідчені політично, схильні до утвердження правопорядку, відповідальності, раціонального і конструктивного способу думання.

Ці риси повною мірою були притаманні українській аристократії, значна частина якої була змушена обслуговувати інтереси чужої держави і тим самим завдавала непоправної шкоди власному національному організму. Попри певну відчуженість від нього українського

---

* 17 травня 2013 року Союз гетьманців-державників та Київський національний лінгвістичний університет провели Всеукраїнські наукові читання з нагоди 140-річчя від дня народження гетьмана Павла Скоропадського. Пропонований збірник містить статті, підготовлені до цих читань.

аристократичного соціуму останній інстинктивно зберігав чимало виразних національних рис суспільної і культурної поведінки, які створювали об'єктивне підґрунтя для його реанімації і включення у національно-визвольний рух. У добу змагань за державність цей неоднозначний процес уособлював нащадок давнього козацько-старшинського роду Павло Петрович Скоропадський.

З іменем голови цієї родини гетьманом Павлом Скоропадським пов'язані надзвичайно важливі події новітньої української історії – повернення до активної суспільно-політичної і державотворчої діяльності. Центральною подією в цьому процесі було проголошення нащадка старовинного українського козацько-старшинського роду Павла Петровича Скоропадського гетьманом усієї України (29 квітня 1918 р.). Цей акт означав відновлення української національної державницької традиції, яка була сформована козацтвом у союзі з українською шляхтою, а також припинення руйнівних «соціалістичних» експериментів Центральної ради і спрямування України на шлях класового співробітництва та цивілізованого реформаторства в інтересах держави.

Для українського суспільства, яке тривалий час перебувало в полоні ліберально-демократичних і соціалістичних ідей, ця історична подія мала надзвичайну вагу, оскільки українська аристократична верства досі, здавалось, не виявляла своєї політичної самостійності. Однак глибока криза, спричинена «класовою» політикою українських соціалістичних партій, активізувала діяльність консервативних сил, вони виступили з наміром організувати державне життя в Україні на засадах об'єднання всіх верств суспільства, а не лише «трудящих мас».

На той час у середовищі українських політичних партій, які входили до складу Центральної ради, утвердився як незаперечний погляд, згідно з яким українська аристократична еліта нібито вже повністю і остаточно зрусифікувалась або полонізувалась і опинилась у ворожому для українства таборі. Така позиція зумовила відверто вороже ставлення лідерів Центральної ради до представників українського шляхетства, насамперед його землевласницького прошарку. На цьому тлі поява на політичній арені у 1917 р. Павла Скоропадського викликала негативну налаштованість до нього з боку Центральної ради і цілу низку безпідставних звинувачень у ворожості до України, реставраційних намірах тощо.

Подібне ставлення в цей час було поширене і щодо багатьох інших представників українського дворянського середовища попри те, що всією попередньою працею на благо України чимало з них довели свою органічну приналежність до Батьківщини і зробили надзвичайно вагомий внесок в український рух. Досить навести оцінку Євгена Чикаленка, чий доробок у національному відродженні важко переоцінити. «А коли настала революція 1917 р., – зазначав діяч, – і я, як буржуй, чи навіть феодал, не мав змоги приймати участь у будівництві України Держави». Так само був відсторонений від українського державотворення у 1917 р. В'ячеслав Липинський через його соціальний статус поміщика і римо-католицьке віросповідання. Промовистим фактом у цьому зв'язку було відхилення Центральною радою пропозицій В.Липинського його коштом сформувати і поставити на службу українській справі кавалерійський полк.

Такого невинуватого відчуження зазнало чимало представників дворянської верстви, які щиро прагнули служити Україні. Соціалістичні лідери Центральної ради відверто вороже ставилися до генерала П.Скоропадського, який на кінець 1917 р. виразно стояв на позиції української державності. Причиною відторгнення Центральною радою професійного військового, яких так потребувала українська держава, була його приналежність до «експлуататорського класу» і поміркований, виважений підхід до найгостріших політичних і соціальних проблем доби. Перелік подібних фактів можна суттєво продовжити. Однак неупереджений погляд на суспільну поведінку нащадків козацько-старшинської верстви та української шляхти свідчить, що ці верстви значною мірою зберігали свою національну ідентичність і не були байдужими до долі своєї Батьківщини. Водночас

для більшості історичних великопанських родин, пов'язаних із Гетьманщиною, була властива лояльність до російських монархів. Вона була не випадковим явищем, а результатом складних процесів у середовищі вищих прошарків козацької аристократії, яка тривалий час коливалася між двома тенденціями розвитку гетьманської влади. Одна з них, виразно монархічна, започаткована Б.Хмельницьким, тяжіла до трансформації гетьманства в інститут спадково-династичної одноосібної влади. Інша виявляла намір утвердження виборного гетьманства як інституту козацько-старшинської олігархічної системи демократії за польським взірцем. Визнання Україною від 1654 р. верховної влади за російським царем одразу виявило загрозу для перспектив її стабільного національно-державного розвитку. Ось чому Б.Хмельницький та низка наступних гетьманів прагнули запровадити в Україні монархічно-спадковий принцип правління, який мав би забезпечити повну суверенність Козацької держави не лише де-факто, а й де-юре.

Однак, як відомо, тенденція розвитку монархічних ознак влади не закріпилася. Прийняття Бендерської конституції 1710 р., яка була колективним витвором козацької старшини за участю Пилипа Орлика, означало, зрештою, остаточну перемогу олігархічної старшинської аристократії над гетьманським монархізмом. Не виробивши і не сприйнявши національного монархічного концепту, козацько-старшинська еліта виявилася позбавленою послідовного бачення самостійницьких перспектив України. Проте ця верства не втратила своєї національної ідентичності й громадсько-політичної активності в інтересах України.

Неспроможність української еліти виробити і прищепити монархічну ідею українському суспільству створювала відповідний вакуум у суспільній свідомості, який заповнював монархізм російський. Ситуація, що склалася, призвела до того, що в численних українських аристократичних родинах національні почуття химерно переплелися з абсолютною лояльністю російському монарху. При всьому тому їхній зв'язок з Україною не був обірваний, він виявлявся в різних проявах господарської діяльності, тісних зв'язках з селянським середовищем, активним сприйняттям багатобарвної української духовності. Гетьман Павло Скоропадський наголошував, що його родина була вірною російським царям, «але в усьому підкреслювалося якимось чином, що ми не великороси, а малороси, як тоді говорилося, знатного походження».

Свідченням цього була, зокрема, суспільна поведінка Скоропадських після ліквідації гетьманства. Безпосередній предок гетьмана Павла, останній генеральний осавул Іван Михайлович Скоропадський виявив виразне прагнення до збереження «українського партикуляризму» попри уніфікаційні устремління російського уряду. Через три роки після скасування гетьманату він був уключений від Глухівського повіту до складу «Комиссии для составления нового уложения» як неабиякий знавець державного права.

Велика популярність цього діяча в українському суспільстві і козацтві, зокрема, породила сподівання, що після праці в Москві у складі комісії він повернеться до України гетьманом. Високий рівень освіченості Івана Скоропадського (закінчив Київську Академію і продовжив освіту в Європі) не завадив тому, щоб він «при всех науках... остался козаком», як зазначав малоросійський губернатор граф П.Румянцев. У листі до Катерини II цей царський вельможа зауважував, що «Скоропадский всех прочих руководитель, ибо возмечтал быть выбранным в гетманы». У відповідь Катерина II писала, що «Скоропадский ведет себя как волк, и ни с кем из наших знаться не хочет».

У перші десятиліття XIX ст., ставши перед фактом втрати ще донедавна звичних форм суспільного і культурного життя, українська козацько-старшинська еліта попри акцептацію зовнішніх ознак російського побуту, зберігала чимало особливостей давнього традиційного способу життя. Саме ця верства виявилась найбільш активним учасником процесу національного відродження, визначила його суспільний зміст і засоби вираження. Нашадки козацької старшини склали основний контингент численних опозиційних гуртків, де обговорювалися гострі політичні проблеми, в тому числі відновлення гетьманства, реанімація козацького стану, традиційних

суспільних інститутів. Такі гуртки були створені у Новгороді-Сіверському, Чернігові, Полтаві, Києві, нерідко вони виникали й у великопанських садибах, зокрема у Капністів в Обухівці або Миклашевських у Понурівці тощо. Нащадки панівної верстви Гетьманщини зосереджувалися також навколо симпатика українських традицій малоросійського губернатора князя Миколи Репніна, одруженого з онукою гетьмана Кирила Розумовського.

Серед них були В.Тарновський, В.Лукашевич, С.Кочубей, П.Капніст. М.Репнін підтримував дружні зв'язки з В.Полетикою, Г.Квіткою-Основ'яненком, П.Гулаком-Артемівським. Саме в цих колах виникла думка про князя Репніна як імовірного кандидата на гетьмана України. Капністи, Лук'яновичі, Тарновські, Миклашевські, Шершевицькі та ін., беручи участь у загальноросійських опозиційних структурах (їх було чимало у Товаристві об'єднаних слов'ян і серед декабристів), вносили специфічний український автономістський фермент у погляди опозиціонерів на майбутній устрій Росії.

Українська дворянська верства була головним учасником українського літературного процесу. Українські літератори-романтики 20-40-х років XIX ст., які стали виразниками української духовності, належали переважно до відомих козацько-старшинських родин, які відігравали помітну роль в історичних подіях доби Гетьманщини. Вони стали носіями романтизму, з яким було пов'язане формування національної свідомості народів Європи. На цьому ґрунті формувались опозиційні настрої щодо нових порядків, заведених в Україні російською централістською системою.

Тотальне несприйняття українцями імперських порядків протягом усього XIX ст. констатувалося багатьма обсерваторами тодішньої української дійсності. «Я не знаходив у Малоросії жодної людини, з якою мені вдавалось говорити, вигідно до Росії налаштованої; скрізь панував явний дух опозиції, – писав про свої відвідини України в 1824 р. генерал О.Михайловський-Данилевський. – У них є прислів'я: «він усім гарний, але москаль», тобто росіянин і отже є злою або небезпечною людиною. Така ненависть виходила з порушення прав Малоросії, від занепаду кредиту і промисловості, від підвищення податків, які в Малоросії витворили бідність і від поганого облаштування судочинних місць, де совість була продажною». У такому ж дусі висловлювався німецький географ і мандрівник Йоган-Георг Коль, який у 1841 р. відвідав Україну. «Неприязнь народу Малоросії до народу Великої Росії настільки сильна, що її можна назвати просто національною ненавистю, і це почуття протягом сімнадцятого століття скоріше зміцнилося, ніж ослабло, коли країну загарбала Московська імперія... – писав він. – Під час перших ста років після союзу Малоросія продовжувала мати своїх власних гетьманів і зберігала багато своїх стародавніх конституцій і привілеїв, але всі вони були зметені ретроградними реформами попереднього і теперішнього століття. Навіть слово “Малоросія” від 1837 року було скасовано, воно вже не зустрічається в офіційних документах». Водночас Й.-Г.Коль висловив пророчі переконання: «якщо одного дня колосальна Російська імперія розлетиться вщент, можна не сумніватися, що малоросіяни утворять окрему державу».

При цьому німецький мандрівник зміг розгледіти те, чого пізніше не хотіла бачити пануюча в українському суспільному русі XIX ст. народницька інтелігенція – він констатує, що українська шляхта зберігає «багато ознак свого золотого віку незалежності. У багатьох будинках можна побачити портрети Хмельницького, Мазепи, Скоропадського і Розумовського, які в різні часи були гетьманами, а рукописи, що розповідають про тамті дні, старанно зберігаються у скринях».

Водночас Й.-Г.Коль помітив надзвичайно важливий фактор впливу дворянства на суспільне життя українців XIX ст. Він наголошує, що українці «мають свою власну мову, мають свої власні історичні спогади, рідко змішуються або беруть шлюб з московськими правителями... Можна сказати, що їх національне коріння росте з провінційної знаті, яка проживає по селах і від якої походять усі великі політичні рухи».

Ця «провінційна знать», тобто українська дворянсько-шляхетська верства, разом із селянством стихійно зберігала мову, віру, звичаї, традиційні форми родинного та громадського життя. Тяглість цього процесу проявлялася протягом усього XIX ст., аж до революційних потрясінь 1917–1921 рр.

Таке незаангажоване спостереження реалій українського національного життя XIX ст., місця і ролі в ньому української шляхетської еліти, перегукується з оцінкою В.Липинським «класу родових землевласників», їхнього внеску в громадсько-політичний і культурний рух в Україні. Як відомо, лідер українського консервативного руху гостро критикував українських націонал-демократів за їхнє намагання поставити українську аристократію за рамки новітнього національного процесу. Він наголошував на величезній креативній ролі українського класу землевласників, які закладали «фундаменти під сучасне політичне й культурне відродження української нації».

Серед них В.Липинський бачить Є.Гребінку, обох Гоголів, М.Марковича, О.Стороженка, Г.Квітку-Основ'яненка, А.Метлинського, П.Куліша, М.Костомарова, В.Білозерського, М.Максимовича, О.Лазаревського, О.Чубинського, О.Потебню, О. та М.Марковичів (М.Вовчок), П.Рудченка (Мирного), О.Кониського, М.Драгоманова, Б.Грінченка, М.Старицького, Лесю Українку (Косач), М.Лисенка і т.д. До цих нащадків переважно козацько-старшинської верстви він додає речників полонізованих українських шляхетських родин Правобережжя, які також активно включилися в українську громадську і науково-культурну працю: З.Ходаковського, Т.Олізаровського, Т.Падуру, М.Чайковського, С.Осташевського, А.Шашкевича, П.Свенціцького, К.Михальчука, Б.Познанського, Й.Юркевича, В.Антоновича, Т.Рильського і т.д. В.Липинський наголошує, що саме на кошти «земельної буржуазії» було засновано «Українське Наукове Товариство у Львові (фундатори “поміщики”: Єлизавета Милорадович і Михайло Жученко), Відділ Географічного Товариства й Археологічна Комісія в Києві, Історичний Музей Богдана Ханенка в Києві, Національний Музей Фундації Митрополита Шептицького у Львові» та низку інших наукових і культурних установ та інституцій.

У 60–70-х роках XIX ст. в українській національній рух широким струменем влилася різночинна верства, яка доповнила його соціальним радикалізмом, культивованим російськими поступовими колами. Домінуючим суспільним напрямком в українському русі стає народництво з його запереченням національної аристократичної традиції і різко негативним ставленням до поміщицького соціуму.

Частина української дворянської верстви продовжувала брати активну участь у національному відродженні, однак при цьому вона рідко зберігала свою соціальну ідентичність, натомість поривала з власним аристократичним середовищем і втрачала класове самоусвідомлення. Опинившись у демократично-народницькому таборі, українські поміщицько-землевласницькі елементи сповідували властиве останньому безоглядне «народолюбство», глорифікували стихію селянсько-козацьких повстань, гайдамаччину, скептично ставилися до державотворчих зусиль національної еліти в минулому (В.Антонович і «хлопомани», М.Костомаров, О.Лазаревський та ін.).

Інша частина українського дворянства зв'язала свою долю з російською державною системою і намагалась інтегруватися в її чиновницько-службову та військову ієрархію. Однак вона водночас не розривала свого зв'язку зі своєю національною стихією, традиційним побутом, звичаями, історичними спогадами, пам'ятками давнього побуту, мистецтва тощо. Осередками цієї національної духовності, матеріальної культури і господарського життя були панські садиби, які рясно вкривали терени Гетьманщини, Правобережжя, Волині, Поділля і Галичини. Чимало з них диспонували домашніми музеями, розмаїтими колекціями старовини, садово-парковою архітектурою та ін. Водночас вони були своєрідними місцями публічного обговорення багатьох земських починань, у тому числі проблем, які мали національно-культурний і соціальний характер.

Яскравим зразком такого осередку був родовий маєток Скоропадських у Тростянці на Полтавщині. В ньому була зібрана безцінна колекція історичних та мистецьких пам'яток, зразки української «парсуни», козацька зброя, старовинний посуд, меблі, стародруки. Як згадує сам гетьман Павло Скоропадський, у їхній тростянецькій оселі «повсюду висіли старі портрети гетьманів і різних політичних і культурних діячів на Україні, було кілька зображень старовинних “Мамаїв”».

Удома постійно співали українських пісень, дуже шанували бандуристів, які виконували думи і яких щедро винагороджували. Отримували «Киевскую старину», читали й обговорювали книги Костомарова, багатьох українських письменників. Прикметно, що серед старовинних українських портретів у Скоропадських висів портрет гетьмана Івана Мазепи, до якого «ставилися з симпатіями». Взагалі в сім'ї суворо дотримувалися старовинних традицій не лише в домашньому побуті, а й у релігійних обрядах, там, де давні українські звичаї відрізнялися від новіших російських. Так, під час хрещення сестри гетьмана Єлизавети за наполяганням її діда новонароджена була облита святою водою, а не занурена у воду за російською традицією. «Одним словом, – зауважує П.Скоропадський, – політики не було, але все українське було нам дорогим, і за нього трималися».

Національні риси повсякденного життя Скоропадські намагалися зберегти і в еміграції, про що свідчить обстановка кабінету гетьмана та інших приміщень гетьманського будинку у Ванзее, описаних чоловіком гетьманівни Єлизавети Василем Кужімом. Ці свідчення дають можливість ознайомитися з деякими деталями побуту гетьманської родини в еміграції, який зберігав свій український характер, вироблений на Батьківщині. У Ванзее будинок Скоропадських привертав до себе увагу, зокрема в святкові дні, коли він прикрашався поряд з німецьким прапором ще й великим синьо-жовтим, українським. Вхід у дім вів у передпокій, звідки можна було потрапити до вітальні, кабінету гетьмана і далі – ще однієї вітальні. Інтер'єр прикрашали старовинні меблі з дуба й горіха, у кожній кімнаті висіли образи, на стінах – чимало світлин, родинних портретів. У ідальні стіни були оздоблені портретами українських гетьманів, серед яких – Богдан Хмельницький і Павло Полуботок, Данило Апостол і Петро Дорошенко, Іван Скоропадський і його дружина Настя з Марковичів, мати останнього гетьмана Кирила Розумовського – стара Розумиха. Слід згадати, що це були копії портретів, які прикрашали стіни маєтку Скоропадських у Тростянці і які загинули під час селянських заворушень. Копії портретів виконала подруга Олександри Петрівни Скоропадської – Ольга Мордвінова.

У кабінеті гетьмана – старі дубові меблі, великий стіл постійно завалений книжками й паперами. На стінах – розмаїті малюнки, фотографії і портрети родини та найближчих співробітників, чимало українських краєвидів, три автентичні малюнки Т.Шевченка. Чимало речей, пов'язаних з українською гетьманською державністю, зокрема цінний архів з історичними документами, збірка державних грошових знаків. Привертає увагу турецька ратифікаційна грамота визнання Української Держави Туреччиною, де в кінці тексту – власноручний підпис останнього султана.

В інших кімнатах – кілька родинних портретів, чимало різьбарських праць гетьманівни Єлизавети, у тому числі бюст гетьмана у бронзі, гетьманової, маленької гетьманівни Оленки, чимало різних вишивок роботи гетьманівни Марії.

Гетьман і його родина любили сад і город, які займали гектар землі і в яких залюбки працювали Скоропадські, самі обробляючи ділянки. Як згадує гетьманівна Олена, родина повністю забезпечувала себе продуктами харчування і робила запаси на зиму, частину з яких дарували друзям. Ця любов до землі, до природи була відгомонам традиції цілої низки поколінь, які утверджували хліборобський дух української аристократії.

Натхненником української духовності в родині Скоропадських, дотримання національних традицій і звичаїв був дід майбутнього гетьмана Іван Михайлович Скоропадський. Він двічі був прилуцьким повітовим, а згодом полтавським губернільним маршалком дворянства і суттєво

впливав на його суспільну позицію. О.Пріцак, автор історично-генеалогічної студії роду Скоропадських, характеризує І.Скоропадського як визначного громадського та культурного діяча, який брав активну участь у скасуванні кріпацтва, опікувався розвитком української народної освіти, на власні кошти заснував низку українських шкіл. І.Скоропадський був типовим представником тієї частини української аристократії, яка попри лояльну службу в російській армії та державних установах, не асимілювалася і залишалась українською. Як зазначає у своїх спогадах гетьманівна Олена, Скоропадські належали до таких родин, «які високо шанували своє історичне коріння і український спосіб життя». У гостинній оселі І.Скоропадського, «наповненій свідченнями славетної української минувшини, українських звичаїв дотримувались у повсякденному житті як за давніх часів». Зокрема, в ній містився портрет І.Скоропадського, оригінал якого згодом зберігався в Музеї Тарновського в Чернігові. «Копія цього портрета, – зазначає Олена Скоропадська, – завжди висіла у Ванзее над письмовим столом мого батька». Гетьман з великим пієтетом ставився до свого діда, який без сумніву відіграв важливу роль у формуванні його української ідентичності.

Завдяки І.Скоропадському, – як згадує гетьман, – Тростянець був центром місцевого життя, куди кожного четверга з'їжджались навколишні поміщики, чимало з яких були активними земськими діячами, незалежно від розмірів своїх земельних володінь. Деякі з них публічно демонстрували свою «українськість», як, наприклад, Павло Петрович Зоц, який розмовляв виключно українською, незмінно з великим чубуком у руках або роті... Саме завдяки цим українофільським поміщицьким прошаркам діяльність окремих земств на теренах України набрала виразно національного характеру. Символічним виразом українського компонента в земській діяльності є будинок Полтавського земства в стилі «українського модерну», за проектом відомого архітектора Василя Кричевського.

Виразні ознаки шанобливого ставлення до свого національного і станово-історичного коріння виявляли й інші члени родини Скоропадських. Як відомо, Іван Михайлович Скоропадський був одружений з Єлизаветою Петрівною Тарновською. Маєток нащадків українського козацько-старшинського роду, до якого вона належала, – Качанівка – був розташований за 30 км від Тростянця. Українська ідентичність у Тарновських виявлялася не менш виразно, ніж у Скоропадських. Григорій Степанович Тарновський, перший з цього роду власник Качанівки, започаткував у своєму маєтку обстановку, яка виявилася такою притягальною для багатьох знакових українських діячів, які залишили свої підписи в альбомі відвідувачів. Саме Г.Тарновський започаткував знайомство сім'ї з Тарасом Шевченком, який мав з ним, за свідченням О.Кониського, «прості, приязні і щирі» відносини.

Поет також підтримував тісне знайомство з Василями Тарновськими – батьком і сином, засновниками славнозвісної колекції українських старожитностей, а також малюнків, рукописів, автографів Т.Шевченка. Отже, обидві родини – і Скоропадські, і Тарновські – мали виразне українське обличчя, чимало з них виявляло громадську активність, беручи участь у багатьох національно-культурних і освітніх заходах українських громадських організацій. Від згаданого шлюбу І.Скоропадського та Є.Тарновської народилося дві доньки і син. Єлизавета Іванівна (тітка майбутнього гетьмана) у 17 років вийшла заміж за представника української аристократичної родини графа Льва Григоровича Милорадовича. Його племінник Григорій Олександрович Милорадович був чернігівським губернільним маршалком дворянства, генерал-лейтенантом російської армії, входив до складу Ради Міністерства хліборобства і державного майна. Державну службу поєднав з інтенсивними заняттями українською історією та генеалогією. Він був організатором і першим головою Чернігівської вченої архівної комісії. Досліджував історію Лівобережної України, був упорядником «Родословной книги черниговского дворянства» у двох томах, автором низки генеалогічних та біографічних нарисів про Полуботків, Милорадовичів, Туманських, Кочубеїв, Миклашевських тощо. Єлизавета Іванівна Милорадович після смерті свого чоловіка особливо активно включилася в українське громадське життя. Вона була

дієвим учасником полтавського просвітницького товариства «Українська Громада», сприяла українському освітньому руху, підтримувала матеріально українські видавництва, школи. Наслідком її активної культурно-національної діяльності стала пильна увага до неї російських урядових чинників, в результаті чого було розпочато слідство у справі нібито керованим Є.Милорадович товариством, яке ставило за мету відновити гетьманство в Україні. Громадська праця Є.Милорадович дістала важливе загальнонаціональне визнання і мала резонанс по всій Україні. Діячка прекрасно усвідомлювала надзвичайно важливу політичну і культурницьку роль Галичини з огляду на вирашне становище українського руху в конституційній і правовій Австро-Угорщині. Саме тому активно підтримувала український рух у Галичині матеріально, жертвувала чималі кошти на діяльність Львівського товариства «Просвіта», на часопис «Правда» (разом з П.Кулішем та О.Кониським), який був провідним пресовим органом галицьких народовців і одночасно загальноукраїнською трибуною літературного і наукового життя. Важко переоцінити роль Єлизавети Милорадович у заснуванні і діяльності Наукового товариства ім. Т.Шевченка. Вона була серед його основних фундаторів і пожертвувала на потребу товариства 9000 гульденів. На честь Є.Милорадович одна з доньок Павла Скоропадського отримала ім'я Єлизавета.

Серед інших сусідів Скоропадських у другій половині XIX ст. слід згадати Григорія Павловича Галагана, члена Державної Ради, власника величезних маєтностей на Чернігівщині і Полтавщині. Його велична садиба в Сокиринцях, розташована за 12 км від Тростянця, була також масштабним осередком української духовності, як і маєток Скоропадських. Обидві родини підтримували тісні контакти.

Г.Галаган особисто був знайомий і листувався з Т.Шевченком, М.Максимовичем, П.Кулішем, В.Антоновичем, багатьма членами Київської Громади. Він дотримувався ліберальних поглядів, входив до складу Комісії зі скасування кріпосного права, обстоював інтереси українського селянства і при цьому вживав конкретні заходи – зокрема, відкрив у Сокиринцях першу в Україні селянську позичково-ощадну касу. Г.Галаган активно сприяв розвитку освіти в Україні. За його ініціативою і матеріальною допомогою було відкрито гімназію в Прилуках і чимало народних шкіл. У пам'ять рано померлого сина діяч заснував у Києві колегію Павла Галагана, маючи на меті створити тип нової школи, в основі якої лежали б принципи англійської системи освіти й виховання. Вона мала поєднати риси аристократичного бачення формування молодої людини з кращими рисами демократії. В цьому контексті гімназії суттєво поступалися колегії, яка прищепила десяткам своїх вихованців поняття гідності людської особистості, етики, громадського обов'язку, товарищескості, честі. При цьому завдяки зусиллям самого Г.Галагана заклад сповідував традиції української духовності, носієм якої був засновник колегії. Ці особливості навчального закладу особливо культивувалися в перші роки його існування, коли серед викладачів були члени Київської «Старої Громади» П.Житецький, Є.Тригубов та інші. На жаль, ці традиції перервалися після смерті Г.Галагана та його дружини. Однак тривалий час у закладі ще відчувался національний дух, культивований його фундатором. «Тому в стінах Колегії, – згадує колишній її вихованець, активний діяч УСДРП Микола Галаган, – не можна було почути якогось зневажливого слова на адресу “Малоросів”, їхньої мови, звичаїв, традицій і т.д. Тим менше могло б статись так, щоб хтось дозволив собі знущатись з якогось “Малороса”...»

Для характеристики цього сусіди Скоропадських слід також додати, що він фінансував часопис «Киевская Старина», плекав хорове і театральне мистецтво, сам досліджував історію українського театру, був відомий як автор «Сборника этнографических материалов, касающихся Малороссии» і «Южнорусских песен с голосами» тощо. 1873 р. Г.Галагана було обрано головою «Південно-Західного відділу Російського географічного товариства», фактичного центру українознавчих досліджень у тогочасній Росії, він працював також у Київській археографічній комісії.

Від 1654 р. російський царизм усіма способами намагався подолати партикуляризм української козацької еліти. Чи не найпершим з її середовища на ці наміри відгукнувся гетьман Іван Брюховецький, який одружився з російською княжною Дарією Долгорукою.

Згідно з Коломацькими статтями (1687 р.) вперше після Переяслава царським самодержавством було поставлене відверте централізаторсько-асиміляційне завдання: «Народ малороссийский всякими меры и способы с великороссийским соединять и в неразорванное и крепкое согласие приводит супружеством и иным поведением».

У розвиток цієї та інших постанов Петра I уряд імператриці Анни Іоанівни дав фактичному управителю Україною князю Шаховському таємну інструкцію: «Секретно... малороссиян от свойства с смольяны (білорусами – Ю.Т.) и с поляки и с другими зарубежными жителями отводит, а побуждать их и искусным образом привадить в свойство с великороссийскими».

Практична реалізація цих і подібних настанов посилилася за доби Катерини II і в подальший період. Скоропадські, як і чимало інших українських аристократичних сімей, увійшли в родинні зв'язки з визначними представниками російської аристократії. Однак при цьому на відміну від багатьох уже зросійщених представників українського панства в Петербурзі «малоросійське походження» Скоропадських було предметом їхніх гордоців. Прикметним було в цьому контексті усвідомлення П.Скоропадським історичної значущості своєї родини, її вишості порівняно з новими російськими родичами.

Цей високий рівень родинної свідомості, загальноукраїнського призначення Скоропадських зумовлювався їх тісними зв'язками з представниками багатьох найвизначніших козацько-старшинських і шляхетських родин, які яскраво засвідчили свою участь в історичних подіях козацької доби. О.Пріцак називає серед них Апостолів, Бутовичів, Гамаліїв, Дуніних-Борковських, Забіл, Закревських, Кочубеїв, Лизогубів, Лисенків, Лобисевичів, Марковичів, Миклашевських, Милорадовичів, Новицьких, Полуботків, Посудевських, Розумовських, Сулим, Тарновських, Туманських, Чарнишів.

Чимало представників цих сімей, як і Скоропадські, входили в родинні зв'язки з представниками російського дворянства, які досить часто «вросли» в український ґрунт і створювали з нащадками козацько-старшинської верстви певну територіально-культурну єдність. Ця єдність була одним з проявів тенденції до формування українського територіального патріотизму – складової ідеологічних засад новітнього українського консерватизму і розбудови Української Держави, проголошеної П.Скоропадським.

Напередодні одруження з Олександрою Петрівною Дурново, яка належала до однієї з найвідоміших аристократичних родин Росії, майбутній гетьман писав своєму брату: «Ти абсолютно неправий, припускаючи, що я нібито виходжу з родини, порядна людина з такої родини, як наша, не виходить, а вводить туди свою дружину, котра, якщо вона кохає (в чому я в даному випадку не маю сумнівів), поділяє усі переконання і моральні поняття родини чоловіка... Тобі відоме моє ставлення до Дурнових, і тобі відомо, наскільки ми всі самолюбні...»

Для росіянки Олександри Петрівни Дурново було дещо несподіваним сходження чоловіка на найвищий щабель державної влади в Україні. Однак і вона сама, і її батьки не були зовсім відчуженими від української дійсності й української історичної традиції. Її батько, один з найбагатших людей Петербурга, Петро Павлович Дурново був яскравою особистістю, надзвичайно енергійний і працьовитий, зробив блискучу кар'єру, був генерал-лейтенантом російської армії і генерал-ад'ютантом пошту царя Миколи II. Він володів численними маєтками в Росії та Україні, які були прекрасно організовані і давали чималі прибутки. Якийсь час він був губернатором Харківської губернії. Як свідчить гетьманівна Олена Скоропадська, її мати і до одруження, і після любила влітку перебувати у батьківських маєтках, їй подобався цей

побут в Україні і, як і її чоловік, вона завжди виявляла інтерес до української історії і культури. Її мати Марія Василівна Дурново була уроджена княжна Кочубей, що не могло не викликати розмаїтих рефлексій, пов'язаних з Україною та її минулим.

Олександра Петрівна Дурново, як і мати гетьмана Марія Андріївна Миклашевська, зв'язала Скоропадських з іншими відомими родинами російської аристократії – Олсуф'євими, Васильчиковими, Салтиковими, Голіциними та ін. Чимало з них мали маєтності в Україні, вросли в побут української козацько-старшинської еліти і не спромоглися подолати їх «українськість». Досить сказати, що президент другої Малоросійської Колегії, генерал-губернатор Малоросії граф Петро Рум'янцев у другий період свого урядування в Україні, підпавши під вплив козацько-старшинських клів, навіть почав виявляти незадоволення російською політикою в Україні. П.Рум'янцев увійшов у близькі стосунки з українськими автономістами і виявив протидію «тиранії» Потьомкіна, що переросло у відкритий непослух наказам імператриці Катерини II. Зрештою Рум'янцев був відсторонений від керівництва російською адміністрацією в Гетьманщині і на його місце був призначений генерал М.Кречетніков.

Останні роки опальний управитель Малоросії проживав у своїх українських маєтностях, пошанований українськими аристократичними колами. Міністр освіти імперії, українець, граф П.Завадовський, зокрема, писав, що П.Рум'янцева «обожають» в Україні. Цю «трансформацію» засвідчив також автор «Історії Русів», позитивно оцінюючи постать малоросійського губернатора.

Ще більш виразні українські симпатії, як уже зазначалося вище, виявляв губернатор Лівобережної України, нащадок чернігівських удільних князів (походив з родини Волконських) князь Микола Репнін. Він послідовно, наскільки це було можливо в умовах імперії, обстоював місцеві інтереси, захищав селян від зловживань поміщиків, склав проект відновлення козацьких полків, співчував автономістичному руху нащадків козацької старшини. До цього слід додати його зацікавлення українською історією, сприяння у виданні «Истории Малой России» Д.Бантиш-Каменського. Щира любов до України, намагання зберегти її давні традиції викликали підозру бюрократичного Петербурга у малоросійському сепаратизмі і зрештою усунення М.Репніна з посади генерал-губернатора.

Решту життя він мешкав у своєму маєтку в Яготині, де у 1843–1844 рр. бував Тарас Шевченко, до якого князь і його донька Варвара ставилися з глибокою симпатією і дружніми почуттями. Невипадково в середовищі української автономістичної еліти 20–30-х років князь вважався найбільш імовірним кандидатом у гетьмани України.

Отже, мішані російсько-українські подружжя далеко не завжди давали той асиміляційний ефект, на який розраховувало російське самодержавство. Не завадили вони й родині Скоропадських плекати українську національно-культурну традицію, яка трансформувалась у політичну діяльність, спрямовану на відновлення української державності.

Хоча Олександра Петрівна Дурново, згідно з власною сімейною традицією, відчувала себе росіяною, проте виявила абсолютне розуміння історичної значимості діяльності свого чоловіка, який після тривалої служби імперії став гетьманом України. Під час свого перебування в Києві вона, як свідчить Олена Скоропадська, «з абсолютною лояльністю стала на бік чоловіка й чим тільки могла, допомагала у його справах. Вона повністю зі справжнім переконанням сприйняла його ідею новоствореної України...»

Гетьманівна Олена свідчить, як багато зробила Олександра Петрівна Дурново «для української справи» вже в еміграції у Ванзее. Причому її причетність до політичних справ гетьмана не усвідомлювалася багатьма його співробітниками. Гетьманова не втручалася в організаційні деталі, натомість створювала атмосферу, вкрай необхідну для ефективного вирішення українських справ. «...Вона була тією людиною, яка найкраще знала його (гетьмана – Ю.Т.) хід думок, – зауважує гетьманівна Олена Скоропадська. – Опосередковано, протягом усіх цих десятиліть з часу гетьманату вона надавала батькові в українській справі велику підтримку і допомогу».

Відданість Олександри Павлівни своєму чоловікові і українській справі виразно була продемонстрована після трагічної смерті гетьмана. Ще перед війною Павло Скоропадський завбачливо розпорядився, що у разі його смерті син Данило, який з 1939 р. мешкав у Великобританії, мав стати його спадкоємцем з відповідними правами й обов'язками щодо гетьманського руху. У разі неможливості це здійснити провід мав перейти до найстаршої особи в родині.

Ситуація, що склалася, не дозволяла чекати повернення гетьманича Данила, адже в Німеччині в той час скупчилися десятки тисяч українців-військовополонених і примусових робітників, чимало з яких влилися в гетьманський рух, що вимагало неперервності політичної роботи. Саме цим було продиктоване надзвичайно сміливе рішення гетьманової перебрати на себе керівництво гетьманським рухом до того часу, поки вона зможе передати справу свого чоловіка в руки Данила. Членами Регенційної Ради було призначено близьких співробітників гетьмана Дмитра Дорошенка і Бориса Гомзина. Більшість гетьманців в цілому схвально сприйняли рішення Олександри Петрівни.

Надзвичайно важливе суспільне значення мало дослідження гетьмановою генеалогії родів Скоропадських та Дурново, а також інших родів, які поріднилися з ними. Воно дало можливість побачити, що родове дерево гетьмана Павла Скоропадського глибоко вкорінене в найдавніші пласти українських і литовських княжих династій, а через них тривалий час з панівними династіями Візантії, Англії, Швеції, Литви, Росії, Польщі, Фландрії. Усвідомлення спорідненості Скоропадських з ними відіграло важливу роль в утвердженні ідеї спадкової монархії в гетьманському русі, легітимізувало його персоніфікацію, надавало йому тривкості і міцно зв'язувало з усіма попередніми етапами державного життя України.

Отже, російська аристократка Олександра Петрівна Дурново повністю вписалася в українську традицію Скоропадських і жодною мірою не намагалася повернути своїх дітей на сповідування ксенофобських тенденцій російської еліти у будь-якому варіанті. Вона була справжньою душею родини, в якій панувала українська духовність, усвідомлення суспільної ролі Скоропадських в українському історичному процесі, а також у тогочасному політичному житті. І Марія, і Данило, і Єлизавета повністю відчували себе українцями, як свідчить гетьманівна Олена Скоропадська. Коли родина на літні місяці виїздила до своїх маєтків у Тростянці і Полошках, Марія, Єлизавета і Данило опинялися в українській мовній стихії, просто спілкуючись із сільськими дітьми, пізніше – вивчали мову, читаючи українські книжки.

З-поміж дітей гетьмана особлива увага родини була прикута до його сина Данила. З особою гетьманича пов'язувалися надії усього гетьманського загалу на утвердження ідеї спадковості інституту гетьманства, його легітимності й неперервності, успішного продовження національно-державницької справи.

Від 14 років Данило опиняється в Києві – столиці Української Держави, проголошеної його батьком. Пізніше він писав про свої молодечі враження: «Я був свідком існування Української Держави 1918 року. Бачив ту нашу Державу визнану чужинцями. Бачив наше військо, нашу адміністрацію державну і розбудову нашої національної культури на рідній землі. Бачив, як та наша держава завалилася. І завалена була таки українськими руками». Ці суперечливі переживання, пов'язані з надзвичайно творчим процесом українського державотворення доби другого Гетьманату, які поєдналися, на жаль, з руйнівними тенденціями, залишили свій глибокий слід у свідомості гетьманича Данила. У Києві він продовжує навчання в українській гімназії В.Науменка і водночас цікавиться усім тим, що відбувалося в гетьманській резиденції.

Після падіння Гетьманату і мандрівок у чужинецькому світі, закінчивши французьку гімназію в Лозанні, Данило оселяється у Німеччині, де (у Ванзее біля Берліна) вже замешкала гетьманська родина. Спочатку він працює простим робітником на фабриках Сіменс-Шукерт у Берліні, згодом, закінчивши Вищу технічну школу в Шарлотенбурзі, працює інженером на електротехнічних фабриках Сіменс і Гальске. Гетьманич тісно контактує з головним

ідеологом гетьманського руху В'ячеславом Липинським, відомим істориком державницького напрямку Д.Дорошенком, під їхнім безпосереднім впливом формує свої державницькі позиції. У 1925 році обидва діячі звернулися до Данила із запитом – чи можуть вони, як і всі гетьманці, бути певними, що він погодиться після батька перебрати на себе усі права й обов'язки, пов'язані з гетьманським рухом. Гетьманич попросив рік, щоб всебічно обдумати це питання і дати відповідь. Вона була позитивною, оскільки «тільки в гетьманській ідеї», за словами Данила, він «бачив єдиний і певний шлях до нашого державного відродження».

Від 1933 р. гетьманич залишає професійну працю і присвячує себе виключно українському руху. В день свого 60-ліття гетьман Павло Скоропадський урочисто проголосив, що всі права й обов'язки старшого в роді Скоропадських переходять після нього до його сина Данила, який мав стати також на чолі гетьманського руху.

Згідно з волею батька гетьманич чотири роки поспіль працює в гетьманському центрі і виконує доручення батька у внутрішніх і зовнішньополітичних справах гетьманського руху. У 1937–1938 рр., за дорученням гетьмана, Данило Скоропадський відвідує США і Канаду. Під час візиту він успішно виступав з численними промовами перед духовенством, підприємцями, фермерами і робітниками, в середовищі яких здобув численних нових прихильників гетьманського руху.

Продовж чотирьох місяців американська, англійська і французька преса не переставала писати про тогочасне становище України, про сина гетьмана Скоропадського, його контакти з визначними постатями політичного, наукового і промислового життя США і Канади, про політичні стремління українців. Подорож гетьманича була суттєвим імпульсом для поглиблення гетьманського руху, посилення його політичних позицій в українському емігрантському середовищі.

У 1939 р. на початку серпня, знову ж таки за дорученням батька, Данило Скоропадський виїздить до Англії. Передбачалося, що на випадок війни гетьманич буде керувати гетьманським рухом поза межами Європи і водночас підтримувати зв'язок із політичними колами західних держав. Цим рішенням Павло Скоропадський забезпечував собі «вільні руки» для проведення незалежної державницької політики і зайвий раз розвіяв міфи про нібито «німецьку орієнтацію» гетьманського руху.

У Лондоні гетьманич Данило працює за своєю професією і водночас активізує діяльність у гетьманському русі разом з В.Коростовцем. У повоєнний час він закладає нові підвалини українського руху в Англії, де опинилося понад 30 тис. українських втікачів і вояків колишньої дивізії «Галичина». Від 1949 р. гетьманич стає почесним головою «Союзу українців в Великій Британії» і співпрацює з «Антибільшовицьким блоком народів». У повоєнний час Данило Скоропадський налагоджує розмаїті контакти з новою хвилею еміграції з України. Своєю тактовністю і ввічливістю, доступністю й контактністю він викликав загальне захоплення в цьому середовищі без огляду на територіальне походження, віросповідання чи партійно-політичні симпатії. Сестра гетьманича Єлизавета Скоропадська наводить його оцінку Павлом Скоропадським у 1945 р., який не бачив свого сина протягом довгих шести років. «Я так хотів передати йому ведення всіх справ Гетьманського Руху, – зазначав гетьман. – Він має багато якостей, яких я не маю. Він буде кращим організатором. Я хотів би стояти в стороні й йому лише помагати».

Від 1948 р. Данило Скоропадський перебрав верховне керівництво гетьманським рухом і справді виявив неабиякий хист у його подальшій розбудові. Окрім усього іншого, неабияким його здобутком було налагодження співпраці гетьманців з ОУН та її лідером Степаном Бандерою, що була започаткована Павлом Скоропадським. Подібна співпраця мала вагому політичну перспективу і сприяла загальній консолідації українців в еміграції. Однак 23 лютого 1957 р. несподівана смерть обірвала творчий злет гетьманича Данила, гідного спадкоємця гетьмана Павла Скоропадського.

Єлизавета Скоропадська ще маленькою дівчинкою, не вміючи писати, почала систематично вивчати українську. З часом вона почала виписувати в окремий зошит слова й мовні звороти, а пізніше, вже в Берліні, здивувала відомого українського вченого Зенона Кузеля своїм точним знанням полтавських ідіом. Єлизавета по-справжньому дружила з сільськими дітьми, взимку з Петербурга систематично листувалася з кількома селянськими дівчатками – звичайно, українською. На цю стихійно сформовану українську духовність благодатно вплинуло її знайомство під час останнього року навчання в гімназії в Орлі з молодою вчителькою, переконаною україночку. Під її впливом Єлизавета дізналася про український визвольний рух, почала серйозно вивчати українську історію.

У листопаді 1918 р., коли загострилася внутрішня обстановка в Україні, Павло Скоропадський відправляє своїх дітей у супроводі довірених осіб за кордон. Наприкінці 1921 р. вся сім'я Скоропадських збирається в Німеччині і оселяється у Ванзее неподалік Берліна. Марія завершила своє медичне навчання і стала асистентом відомого медика-ортопеда професора Віхрова. Єлизавета почала навчання в Берлінській академії мистецтв і з часом стала визначним скульптором.

Усі діти Павла Скоропадського брали активну участь в українському гетьманському русі, Марія і Єлизавета, зокрема, були одружені з активними його учасниками. У 1927 р. найстарша донька Марія Скоропадська одружилася з графом Адамом Монтрезором. Він походив з французького аристократичного роду, далекий пращур якого був учасником Фронди і був змушений рятуватися втечею до Польщі від переслідувань уряду. Під час походу Наполеона в Росію прадід А.Монтрезора у складі французької армії брав участь у бойових діях. Рід Монтрезорів осів на Поділлі і від кінця XIX ст. його представники брали участь в українському русі. Адам Монтрезор був близьким другом В'ячеслава Липинського, сусідом його посілостей у Русалівських Чагарах на Уманщині, брав участь у акціях, спрямованих на залучення правобережної шляхти до українського руху. Вже від початку 1921 р. Адам Монтрезор був активним діячем гетьманського руху і входив до складу Ради присяжних Українського союзу хліборобів-державників – керівного органу гетьманців. В'ячеслав Липинський характеризував його як людину «широ віддану українській державно-національній ідеї». Оселившись у Польщі від 1930 р., він разом з гетьманівною Марією Скоропадською активно співпрацював з українськими діячами у Варшаві, створив там Гетьманський центр. У 1939 р. під час вторгнення радянських військ у Польщу А.Монтрезор потрапив до рук радянських спецслужб, відтоді про нього нічого не відомо – всі спроби відшукати бодай якісь його сліди були марними. У 1944 р. Марія Скоропадська переїхала до Німеччини й оселилася у батьків у Ванзее. У жовтні 1944 р. разом із матір'ю та братом Петром вона переїхала до Оберстдорфа у Баварії. Після смерті гетьманича Данила Скоропадського у 1957 р., згідно з «Актами про ділчність Гетьманської влади та порядок правопремства в нашому Роді на принципі старшинства», затвердженого гетьманом Павлом Скоропадським, гетьманівна Марія стає керманічем гетьманського руху та його основної політичної структури – Союзу гетьманців-державників.

У її «Зверненні» до гетьманців висловлюється прагнення до об'єднання всіх політичних течій української еміграції «Ідучи слідами незабутніх Батьків і нашого любого Брата Гетьманича Данила, – зазначалось у «Зверненні», – зі свого боку врочисто й твердо заявляю, що, не покладаючи рук, прагнутиму до об'єднання всіх творчих національно-державницьких українських сил суспільно-політичного і громадського секторів національного життя в одному Всеукраїнському національно-визвольному центрі, розбудованому на основі і в цілях організації найефективнішої допомоги священній справі визволення України з советської неволі, в якій справі сподіваюсь знайти відгук так середовищ і об'єднань наших, як і окремих патріотів, та всебічну підтримку й участь з їх боку у спільному ділі визволення України».

У 1958 р. в Детройті (США) відбувся I-й Всегетьманський конгрес, який одноставно схвалив успадкування Марією Скоропадською верховного керівництва гетьманським рухом. Однак розпочати реальне здійснення своїх прав і повноважень гетьманівна Марія не встигла. 12 лютого 1959 р. вона померла в Оберстдорфі.

Після її смерті обов'язки керманича гетьманського руху і провід Союзу гетьманців-державників перебрала гетьманівна Єлизавета Кужім-Скоропадська. Вона фанатично любила свого батька і, як свідчить гетьманівна Олена Отт-Скоропадська, «всім серцем сприйняла українську справу, крах гетьманату залишився незабутньою катастрофою на все її життя». Від 1930-х рр. вона разом із С.Шеметом виконує обов'язки секретаря гетьмана.

Надзвичайно цінними є її оцінки Павла Скоропадського, який постає перед нами як український патріот, перейнятий передусім думками про державницький чин в еміграційному українському середовищі, турботами про подолання в ньому розпорошеності, відсутності в більшості «справжньої жертвенності, лицарскості, справжньої ідейності і патріотизму».

Єлизавета Павлівна наводить низку висловлювань свого батька, які свідчать про його відданість українській справі, віру в Україну, її державне майбутнє. Його політична позиція вигідно відрізнялася від лідерів Центральної ради М.Грушевського і В.Винниченка, завжди схильних до компромісу з більшовиками протягом усієї своєї діяльності. «Треба, щоб українці ніколи не забули, що найгірший їхній ворог – то є більшовики, – зазначав гетьман, – і що на жодні компроміси з ними йти не можна; їх можна лише поборювати або від них тікати. Співпраці з ними бути не може». Ця позиція гетьмана Павла Скоропадського, донесена до нас його донькою Єлизаветою, є надзвичайно актуальною і для нинішнього українського політикуму.

Палка патріотка Єлизавета Скоропадська відчувала себе українкою – як і її сестра Марія та брат Данило. Але її національна свідомість, за свідченням гетьманівни Олени Отт-Скоропадської, мала більш загострений характер і поєднувалася з почуттям винятковості – «у моєї сестри Лілі (Єлизавети – Ю.Т.) ... все, що не було українським, з самого початку вважалося малоцінним». Під час поїздки гетьманича Данила до Америки і Канади у 1937–1938 рр. і протягом його перебування в Англії гетьманівна Єлизавета здійснювала часткове керівництво гетьманськими організаціями, що діяли в окупованих Німеччиною країнах Європи.

Слід також згадати і благодійні акції, які проводили гетьманова та її доньки серед українських емігрантів. У 1923 р. в Берліні було створено Українське товариство червонохрестної допомоги, яке очолила дружина гетьмана – Олександра Петрівна Скоропадська. Головною своєю метою товариство проголосило допомогу біженцям, які продовжували приїздити до Німеччини. Інше добродійне товариство «Комітет допомоги голодуючим в Україні», засноване у 1929 р., очолила гетьманівна Єлизавета. Комітет свідомо обмежив свої функції лише матеріальною допомогою голодуючим, намагаючись притягнути до цієї акції і негетьманців. «Негайна матеріальна допомога голодуючим в УССР можлива тільки при умові повного відокремлення допомогової акції від всякої політичної акції», – зазначалось у заяві гетьманського проводу. Єлизавета Павлівна вела широке листування, намагаючись залучити до збирання коштів для допомоги українцям як перед страшною трагедією, так і під час Голодомору 1932–1933 рр. Вона навіть їздила до Голландії, щоб провести там збір коштів на допомогу голодуючим в Україні.

У ході радянсько-німецької війни вона опікувалася українками, вивезеними до Німеччини на примусову працю, відвідувала табори, де вони перебували, намагалася забезпечувати їх харчами, одягом, прагнула полегшення умов утримання.

У 1945 р. напередодні наступу радянських військ на Берлін Єлизавета Павлівна разом із батьком вирушили до Оберстдорфа, де в той час уже мешкала гетьманова з донькою Марією та сином Петром. Гетьманівна Єлизавета стала єдиним свідком трагічної смерті Павла Скоропадського, яка сталася 26 квітня 1945 р. внаслідок важкого поранення під час

бомбардування. Після тривалих пошуків українського священника їй вдалося знайти греко-католицького духівника (отця Григорія Онуфріва), який відслужив молебень над тілом гетьмана на землі Баварія, яка була вже окупована американцями.

Пізніше у своїх споминах, оповідаючи про тяжкі обставини поховання Павла Скоропадського у суворі дні війни, гетьманівна Єлизавета згадувала: «Чи міг хто подумати, що будуть так ховати мого батька, одного з найбільших українських патріотів? Все було таке непривітне, чуже, безнадійне. А проте й у ті суворі часи я мала втіху, і на душі стало легше. В останню хвилину принесли труну і знайшовся священник. У мене було почуття, що то сам Господь Бог його послав. Хоч і не православний був священник, але свій українець. У мене було почуття, що мій батько і я все ж таки не відірвалися від України і що б не сталося, ніколи не відірвемося. Отець Онуфрів немов висловлював жаль і співчуття українського народу».

Ці роздуми Єлизавети Павлівни, палкої української патріотки, є найпереконливішим виявом глибоких національних почувань, які гетьман прищепив своїй доньці, як, зрештою, і всій своїй родині. Водночас вони є незаперечним доказом облудності й фальшивості звинувачень Павла Скоропадського у «російськості» і засвідчують, що він належить до найбільш видатних діячів новітньої української історії, патріотів-державників.

Від червня 1945 р. Єлизавета Скоропадська постійно мешкала в Оберстдорфі. Вона активно займалася політичною діяльністю, сприяла розбудові гетьманського руху в українському еміграційному середовищі Німеччини і здобула на цьому шляху неабияку популярність. У 1949 р. вона виходить заміж за Василя Кужіма, одного з діяльних керівників Союзу гетьманців-державників, соратника гетьмана Павла Скоропадського, близького до його родини. За фахом юрист, він у 1918 р. був українським консулом на Кавказі. Після утвердження в Україні більшовиків В.Кужім емігрував до Німеччини – у Берліні, в середовищі української еміграційної громади був бажаною й шанованою постаттю. І хоча він був переконаним гетьманцем, мав друзів і в інших політичних угрупованнях. В.Кужім був частим і бажаним гостем у сім'ї Скоропадських, поцінувався гетьманом, який, за свідченням гетьманівни Олени Отт-Скоропадської, вважав його «порядною людиною з розсудливими й розумними поглядами». Разом з І.Мірчуком, Д.Дорошенком, О.Скорописом-Йолтуховським і В.Коростовцем він належав до кола тих діячів, які найчастіше відвідували родину Скоропадських у Ванзее. У 1959 р. після смерті Марії Скоропадської Єлизавета Павлівна перебирає керівництво гетьманським рухом, яке тривало аж до її смерті 26 лютого 1976 р. Від того часу обов'язки старшого в роді Скоропадських перейшли до найменшої доньки гетьмана – Олени Павлівни Отт-Скоропадської. Її зусилля були спрямовані в основному на поширення інформації про життя і діяльність батька – гетьмана Павла Скоропадського, сприяння проведенню наукових досліджень з історії роду.

***

У Скоропадських, як і у численних українських аристократичних родин XIX – початку XX ст., причому як на теренах колишньої Гетьманщини, так і у Правобережній та західних регіонах України, помітними є спільні чинники формування і зміцнення їхньої «українськості». Значною мірою вони проявилися у специфічних ознаках побуту, пов'язаних з безпосередньою участю в господарській діяльності у спадкових володіннях, патріархальним характером взаємин із селянством, тісним повсякденним зв'язком з ним.

У своїх спогадах гетьман констатує, що патріархальний уклад і людські взаємини багато в чому залишалися непорушними. «Основною рисою цих взаємин, – пише він, – була подиву гідна простота і якась близькість один до одного. В цьому відношенні я часто згадував згодом манеру діда мого говорити з простими людьми і відповіді останніх».

Про цю близькість «експлуататорів» та «експлуатованих» промовисто говорить той факт, що на всю величезну Тростянецьку садибу був лише один сторож Іван Коржун, старий солдат, учасник Кримської війни. Двері в будинках не замикалися на ніч, що не було приводом до крадіжок чи якихось інших проявів «класової ненависті» до панства.

Такі обставини життя в Тростянці не були поодиноким явищем. Чимало представників українського панства, знеохочені службою в казенних російських установах, прослуживши короткий час, мерщій тікали до рідних садиб, поринали у звичайний традиційний спосіб життя, знаходили втіху у рідній мові, господарській праці, селянському оточенні.

Таку нехіть до російського казенного побуту виявляли представники іншої давньої козацької родини Лизогубів брати Ілля та Андрій, сучасники Івана Михайловича Скоропадського. Обидва брати були освіченими інтелігентними людьми: Ілля – музикант, Андрій – художник. Як свідчить Олександр Кониський, Андрій Лизогуб був людиною «простою, щирою, гуманною і незалежною». Він не шанував «оцієї служби в канцеляріях, просто гидував нею». Йому «нудно було жити з темним натовпом», його тягло на село до господарства. Обидва Лизогуби були закохані в природу рідного краю, українську мову. У лизогубівському домі в Седневі часто можна було чути українські пісні. Влітку тут гостювали численні гості, художники, артисти. Бував у Лизогубів і Тарас Шевченко. Поета приваблювала в Седневі краса природи і гостинність господарів. Братам належав прегарний будинок, який виходив у великий сад, розкинутий на горі, яку «підперезувала» річка Снов, а за нею – мальовничі луки. Цими живописними краєвидами «упивався» геніальний український поет. 18 березня 1889 р. пожежа спалила вщент головний будинок, а з ним згоріли багато книжок, стародавніх актів і мемуарів, а також чимало малюнків Т.Шевченка, які він тут залишив. Від великої панської садиби до сьогодні збереглася т.зв. кам'яниця Лизогубів, козацька будівля 1690 р. з виразними стилістичними ознаками раннього українського бароко і перебудовами другої чверті XIX ст.

Т.Шевченка пов'язували з А.Лизогубом ширі дружні взаємини. О.Кониський свідчить, що у 1847 р., виїжджаючи з Седнева, поет залишив у Андрія Лизогуба чимало своїх рукописних поетичних творів, зокрема поему «Наймичка», яку П.Куліш опублікував у II томі своїх «Записок о Южной Руси» без підпису Т.Шевченка. О.Кониський зауважує, що без переховування А.Лизогубом Шевченкових творів «Україна не побачила б ні “Наймички”, ні “Стодолі”, ні “Псалмів Давидових”, ні чимало іншого».

Українська сутність була невід'ємною рисою багатьох панських садиб в Україні XIX ст. і суттєво впливала на зміст національного життя.

Скасувавши автономію України, російські «реформатори» прагнули до її асиміляції і розриву зв'язків національної еліти і духовенства з основною масою народу. Значна частина нащадків козацько-старшинської верстви, української шляхти перетворилася на російське дворянство, «рабів з кокардами на лобі», за висловом Т.Шевченка. Однак ця трансформація не була абсолютною і незворотною для багатьох українських аристократичних родин.

Саме тісним відносинам з українською аристократичною верствою Тарас Шевченко значною мірою завдячує формуванню своїх світоглядних і суспільних позицій. Подорожуючи Україною, поет встановлював надзвичайно плідні контакти з нащадками козацько-старшинських і шляхетських родин, які і стихійно, і свідомо несли з собою тогочасному українському суспільству давні національно-культурні традиції, розмаїту пам'ять про бурхливу добу Гетьманщини. Досить назвати контакти Тараса Шевченка з представниками українського лівобережного панства 1840-х рр., переважно нащадків знаних козацько-старшинських родів – батьком і сином Тарновськими, Григорієм Галаганом, батьком і сином Марковичами, Андрієм Лизогубом, Олексою Капністом, сином славнозвісного Василя Капніста, які були учасниками тогочасного українського громадсько-політичного і культурного життя і суттєво вплинули на формування суспільної позиції Тараса Шевченка. Зокрема, Шевченкове «Чи діждемося Вашінгтона з новим і праведним законом, а діждемося таки колись» – мають своїми витокami концепцію українських опозиціонерів на чолі з В.Капністом, які у своїх діях орієнтувалися насамперед на приклад «американського сепаратизму» щодо Англії. Американська аристократична опозиція шляхом збройного повстання проти влади метрополії

здобула незалежність, одночасно зберігаючи свої соціальні позиції. Українській аристократії якийсь час здавалося можливим здійснити це в Україні, спираючись на підтримку Пруссії. Цілком ймовірно, що Т.Шевченко був поінформований про акцію Василя Капніста кінця XVIII ст., спрямовану на реалізацію цього задуму. Адже він тісно приятелював з сином українського опозиціонера Олексієм Капністом і міг від нього запіздатися із політичними задумами батька.

Контакти Т.Шевченка з представниками української аристократії почалися ще в Петербурзі. Досить сказати, що саме поміщик Лохвицького і Лубенського повітів, нащадок відомого козацько-старшинського роду Петро Мартос, з яким поет познайомився взимку 1839–1840 рр., видав власним коштом «Кобзар» (1840). Він же познайомив Т.Шевченка з Г.Тарновським, славнозвісним меценатом і мистецтвознавцем, засновником знаменитої колекції українських старожитностей у Качанівці, яка стала засобом утвердження національної свідомості численних учасників українського відродження.

Взаємини Т.Шевченка з українським «панством» були неоднозначні – адже в цьому середовищі було чимало «дворян з кокардою на лобі». Проте там також не бракувало й постатей, які поєднували свій аристократизм з гуманністю, справедливістю і тактовним поведінням, високістю ідей і почуттів. За свідченням О.Кониського, Т.Шевченко мав «прості, приязні і щирі» відносини з Г.Тарновським, О.Козачковським, А.Лизогубом та багатьма іншими.

Якщо коріння глорифікації Т.Шевченком гайдамаччини лежить насамперед у народних переказах (заради справедливості, однак, зазначимо, що поетові були відомі і літературні джерела про події, зокрема роман М.Чайковського «Вернигора»), то мрії поета про звільнення України від російського панування тісно перепліталися з поширеними в тогочасних українських аристократичних колах бажаннями відновлення гетьманства. Саме тому Т.Шевченко устами своїх поетичних героїв висловлював сподівання на оживлення традиційної форми національної державності: «оживуть гетьмани в золотім жупані», «в степах України – о боже мій милий – блисне булава!»

Отже, контакти Т.Шевченка з представниками української аристократії, з одного боку, суттєво впливали на вироблення його загальнонаціональної позиції, яка формувала в його свідомості державницьке бачення перспектив національного відродження і не обмежувалася проблемами захисту інтересів лише селянського соціуму. А з другого боку, своєю творчістю поет зміцнював патріотичну поставу української аристократії, створював загальнонаціональне духовне підґрунтя, необхідне усім учасникам українського руху, незалежно від їхньої соціальної приналежності.

Поетичне слово Т.Шевченка виконувало важливу функцію подолання ізоляваності верхів українського суспільства від решти українського соціуму, чого так прагнуло досягнути російське самодержавство. Виразним підтвердженням цього є свідчення про зустрічі Тараса Шевченка влітку 1843 р. з великим гуртом українського панства в салоні української поміщиці Тетяни Вільхівської у селі Мосівка Прилуцького повіту. Її перебіг переказує О.Кониський, посилаючись на спогади А.Чужбинського. Поява Т.Шевченка в аристократичному українському середовищі, його полум'яне слово в ім'я визволення України від національного гноблення були з ентузіазмом сприйняті багатьма його представниками.

Після виходу у світ «Кобзаря» поет вже був добре відомий серед згаданого товариства, й воно палко вітало його в салоні Т.Вільхівської. «Цілий день, – зазначає О.Кониський, – увага гостей була звернена на поета. Шевченко небагом став з усіма як своя людина і був наче дома. Чимало вродливенького жіноцтва читало йому з голови його власні твори. Така-то велика, така міцна сила рідного слова! Воно, наче гарячим духом огню, розтоплює, немов віск той, навіть заскорипіле серце; чистим мителем обмиває на душі бруд антинаціональний і попсований організм духовний лагодить і гоїть, а на духові і моральні виразки виливає незримою цівкою цілющого бальзаму животворного! О велика-превелика вага і міць рідного слова!»

Необхідність протидії русифікаторській політиці усвідомлювало чимало представників української аристократії, яка нерідко могла відчути на собі огидні прояви «обрусення» у поєднанні з відвертим вандалізмом, знущенням над українською духовністю. Так, у Густинському монастирі (його відвідав Т.Шевченко у 1840-х роках) присланий з Росії настоятель Паїсій понівечив у церквах монастиря все, що не вкладалося в московсько-візантійський чернечий аскетизм і деспотизм і виявляло українську окремішність. Були замазані стародавні фрески, понівечено портретне зображення князя Михайла Вишневецького. Так само був сплюндрований родинний склеп прилуцьких полковників Горленків, з образів зняті шати з їх гербами, а також гербом гетьмана Самойловича.

Попри всі асиміляційні трансформації українського панства, які призвели його до інтегрування в імперську систему, чимало його представників виявляло органічне несприйняття чужої їм системи і намагалося зберегти традиційну прив'язаність до виробленого попередніми поколіннями способу життя.

Звичайно, Т.Шевченко бачив і негативні прояви соціальної поведінки українського панства і гостро реагував на всі її прояви. Адже і нащадки козацької старшини, які, за висловом О.Кониського, були отруєні «чужоземним бюрократизмом і полудою галунів», певною мірою користалися правом продавати людей. Однак поет розумів, що «корень бідування України лежить не єдине в самих тільки панах, а в загальнонаціональній і соціально-моральній темноті і панів, і людей». Саме намагання Т.Шевченка пробудити в свідомості української аристократичної верстви усвідомлення необхідності національно-визвольного чину, протягнути руку селянству заради спільної боротьби за визволення України і було продиктоване його «Посланіє до мертвих, і живих, і ненароджених земляків в Україні і не в Україні суших».

Попри гостру відразу до проявів антигуманної поведінки українського панства, які спостерігав Т.Шевченко, він, тим не менше, усвідомлював його суспільну роль і значення у визвольній боротьбі. Цього, на жаль, не розуміли пізніші діячі українського народницького руху, які відштовхували представників українських «експлуататорських» верств. Т.Шевченко не припинив контактів з цією верствою, навпаки – він весь час перебував у її середовищі, намагаючись прищепити їй розуміння загальнонаціональних цілей і необхідність стримування негативних «класових» інстинктів: «Обніміте, брати мої найменшого брата – нехай мати усміхнеться, заплакана мати. Благословить дітей своїх твердими руками і діточок поцілує вольними устами».

Шевченкове прагнення до утвердження в українському суспільстві національної єдності і примирення між українським панством і селянством, крім усього іншого, базувалося на досить виразному соціокультурному підґрунті, яке мало своє історичне обумовлення. Ця певна близькість обох соціумів визначалася традиційною соціально-економічною спорідненістю козацького і селянського землеволодіння, яке склалося в результаті визвольної війни 1648–1654 рр. під проводом Б.Хмельницького. Козацтво було відкритим соціумом й увібрало в себе як шляхту, так і селянство з відповідними традиціями обох класів-станів. Козацький побут, спосіб господарювання на землі мало чим відрізнявся від селянського. Багато в чому була спільною художня естетика як селянської хати, так і козацької оселі. Козацька старшина як новий елітарний соціум ще довго зберігала ці загальні ознаки побуту, і лише наприкінці XVIII ст. в оселях козацько-старшинської аристократії почалося вкорінення західноєвропейських художніх смаків у російській обгортці. Підтвердженням може бути, зокрема, портрет прямого предка гетьмана Павла Скоропадського – Михайла Васильовича, одного з найосвіченіших людей свого часу в Україні. У другому шлюбі він був одружений з дочкою гетьмана Данила Апостола, на честь якого Павло Скоропадський назвав свого сина гетьманича. На портреті, який зберігається в Національному художньому музеї України у Києві, Михайло Скоропадський

вдягнений у російське вбрання, але цей мистецький витвір має всі стилістичні ознаки української парсуни XVIII ст. із своєрідною іконописною манерою зображення обличчя портретованого, традиційним ракурсом фігури тощо.

Прикметно також, що згадана вище кам'яниця Лизогубів у Седневі також виявляла зв'язок з українською селянською архітектурною традицією – вона повторює планування селянської хати з сіньми, які ділять будівлю на дві частини. У другій чверті XIX ст. над ганком надбудовано зубчасту вежу з контрфорсами. Українські традиції, старосвітські звичаї та звички тривалий час продовжували своє життя у великопанських оселях в Україні аж до буремних подій, спричинених революцією 1917 р.

Ця близькість до українського села та його побуту була органічною у світосприйманні родини Скоропадських, у вихованні дітей, які не були відчужені від традиційної хліборобської праці селянина. Гетьман згадує, як І.Скоропадський привчав його до господарювання – будівництва селянської хати, до всього циклу вирощування і збирання врожаю, його обмолочування та ін. Як уже зазначалося, перебування в селянському середовищі дітей майбутнього гетьмана стало важливим фактором у формуванні їхньої «українськості», вивчення мови й утвердження національної свідомості.

Органічні і розмаїті зв'язки багатьох українських дворянських родин з селянським середовищем безглуздо підмінити лише «класовою боротьбою» та абсолютизувати суперечності між обома класами-станами, як це робилося російськими марксистами та їхніми українськими послідовниками. «Мій Батько, Діди і Прадіди їх (селян – Ю.Т.) працю організували, – зазначає В'ячеслав Липинський, – разом з ними жили і умирали, і мене вони викормили, були свідками моїх радощів і всього мого горя в найкращих моїх літах. Тому вони рідні мені так дуже – як дуже чужа мені більшість наддніпрянської інтелігенції – ці “екскременти”, як каже Труш, російської міської культури».

В.Липинський високо цінував подвижницький чин свого сусіда в Русалівських Чагарах на Уманщині селянина Левка Зануди – «співробітника в сільській праці хліборобській і громадській», якому він присвятив свою знамениту «Україну на переломі». Протягом війни Л.Зануда «беріг у мою відсутність мою хату та в ній оту мою бібліотеку, – писав В.Липинський у присвяті, – і який за те, що хотів зберегти їх і під час російської революції, був убитий злими і темними людьми...»

Постійні контакти В.Липинського з селянським середовищем були життєдайним фактором для нього, його родини, як і для багатьох шляхетських і козацько-старшинських родин в Україні. Ось чому в листі до О.Назарука він зазначає, що саме селяни – «це мої рідні – після моєї верстви (шляхетської – Ю.Т.) – найрідніші на Україні мені люди».

Тісні і тривалі зв'язки нащадків козацької старшини і шляхти з селянством, які мали своїм корінням традиції Гетьманщини, багатий досвід господарської співпраці у подальший період, яка водночас доповнювалася низкою спільних рис щоденного буття, побуту, давали підстави для вироблення взаємодії всіх земельних власників, незалежно від масштабів цієї власності.

Усвідомлення спільності інтересів всіх соціальних верств, які продукували хліб, – і «великоземельних», і «малоземельних» хліборобів, тобто поміщиків і селян, лягло в основу бачення В.Липинським концепції хліборобського класу, який мав, на його думку, стати провідною силою у боротьбі за українську державність. І хлібороби-шляхтичі (чи хлібороби-дворяни), і хлібороби-селяни мали створити нову аристократію, подолавши в ній внутрішні антагонізми. Суттєво послабити це внутрішнє напруження можна було лише шляхом проведенням аграрної реформи, яка мала, з одного боку, бути спрямована проти «паразитарних та спекулянтських елементів» у середовищі поміщиків і примусити їх «бути потрібними й корисними громадянами, а не колоністами “поміщиками”». А з другого боку, у бідніших хліборобів-селян вона мала б викоринити «землехапство і зненависть до “панів”», оскільки

ліквідувала б поміщицьку надмірну власність і утверджувала би усвідомлення того, що «з більшим посіданням землі зв'язані більші державні, громадські й економічні (більша інтенсивна культура і т.д.) обов'язки».

Ось чому не можна вважати аграрну політику гетьмана Павла Скоропадського, плановану в 1918 р. і спрямовану проти великого поміщицького землеволодіння, його намір парцелювати серед селян поміщицьку землю за такі, що були ворожі селянським інтересам. На зміцнення одноосібного приватного землеволодіння фермерського характеру було спрямоване і відновлення Павлом Скоропадським українського козацтва як стану.

Тяжіння багатьох представників аристократичних родин до села з усіма проявами особливостей його духовного і господарського життя було обумовлено низкою історичних обставин. Після ліквідації автономії України і зруйнування Запорозької Січі українське село виявилось тим сегментом національного організму, який стихійно зберігав мову, віру, звичаї, притаманні йому форми родинного та громадського життя, тобто виявляв виразне консервативне прагнення зберігати традиційний лад та основи суспільного існування.

Завдяки цьому є всі підстави стверджувати, що, попри асиміляційні заходи Російської імперії, застосування нею розмаїтого арсеналу національного гноблення, українці зберегли у своїй суспільній свідомості почуття власної окремішності, пам'ять про історичне минуле. Село виявилось важливим фактором збереження цієї життєдайної духовності, оскільки спиралося на вироблені багатьма поколіннями, усіма його соціумами особливості матеріального і духовного існування. Село створило стійкі і тривалі підвалини національного існування і донесло їх до новітніх часів, попри усі примхи історичної долі.

У своєму органічному спротиві російському централізмові селянство вдавалося до різних форм протидії – від тотальної автаркії усього російського до окремих акцій непокори, фізичної розправи з деякими поміщиками та чиновниками, масових виступів, які часом набували виразного національного забарвлення. У 1855 р., зокрема, таким рухом стала Київська козащина, яка охопила 500 сіл Київщини і свідчила, що українське селянство стихійно зберігало історичну пам'ять і національну свідомість. Селяни відмовлялися відробляти панщину, платити оброк, виконувати інші повинності, часом організували навіть власне самоуправління.

Українське село протиставило імперському централізмові прив'язаність до традиційних форм національного буття, зокрема, характерні для українських селян попередніх поколінь взаємозв'язок і взаємопроникнення виробничої і духовної сфер діяльності. Будь-яка господарська праця українця супроводжувалася традиційними естетичними приписами і канонами, поряд з утилітарними завданнями вирішувала життєдайні мистецькі устремління. Українське село донесло до XIX ст. національні особливості православ'я, які проявлялись у наявності в церковному житті цілого комплексу традиційних позахристиянських вірувань, звичаїв, форм громадського спілкування, народної естетизації церковної обрядовості.

Важливим чинником національного існування було збереження історичної пам'яті в селянському середовищі, яке виявляло традиційну шану до народних музик – кобзарів, бандуристів, лірників. Вони мандрували селами та містами, поширюючи історичні пісні і думи, підтримуючи пам'ять та національну гордість за історичне минуле. Попри лихоліття часу в селянській свідомості зберігалось чітке уявлення про своє національне минуле, пам'ять про те, «як москалі, орда, ляхи бились з козаками». Невипадково саме духовно-культурницький пласт, створений у селянському середовищі, став важливим компонентом того підґрунтя, на якому формувалось національне відродження XIX – початку XX ст. Попри тяжкі соціально-економічні умови життя українського села, завдяки консерватизму українського селянина, його високій духовності, пошануванню ним національно-історичних традицій було збережено надзвичайно важливий комплекс духовних цінностей, який надихав українську еліту на творчість і боротьбу за національне самовизначення. Село ставало тим фактором, який

підтверджував незнищенність національної духовності українців, надав наснагу і був потужним резервуаром національно-визвольної боротьби в Україні. Звідси український рух постійно черпав людські ресурси, духовні і матеріальні сили.

Значну частину української аристократії відлякував соціальний радикалізм народницької (згодом соціалістичної) інтелігенції, тому вона залишилась поза українським рухом, представленим «Громадами», «Просвітами». Проте ця складова національної еліти брала активну участь у діяльності земств, формуючи, як уже зазначалося, національну орієнтацію їх діяльності. У цілому й ці кола української аристократії зуміли зберегти національну ідентичність і затримати її до вирішальної фази національно-визвольних змагань у 1917–1921 рр.

Саме представники цієї частини українського дворянства були світоглядно і соціально близькими майбутньому гетьманові України і суттєво вплинули на формування його національної свідомості. «Завдяки моєму дідові і батькові, сімейним традиціям, Петру Яковичу Дорошенку, Василю Петровичу Горленку, Новицькому та іншим, – згадував П.Скоропадський, – незважаючи на свою службу в Петрограді, я постійно займався історією Малоросії, завжди пристрасно любив Україну і не тільки як країну з тучними полями, з чудовим кліматом, але й зі славним історичним минулим, людьми, уся ідеологія яких різниться від московської».

Показовою в цьому плані є постать визначного українського літературознавця і критика, тонкого знавця і дослідника українського мистецтва, згаданого П.Скоропадським Василя Петровича Горленка. «Інстинктивний мазепинець», як він сам себе називав, В.Горленко ніби уособлював собою драматичне становище певних кіл українського дворянства, які, з одного боку, відчували гострий біль від репресій проти всього українського в умовах деспотичної самодержавної Росії, а з другого боку, не могли погодитися зі світоглядними позиціями і політичною практикою українських соціалістичних партій, які домінували в українському русі. Ці суперечності особливо загострились у зв'язку з революцією 1905–1907 рр. В.Горленко висловлював неприховане обурення діяльністю українських соціалістів в одному з листів до історика О.Левицького: «Виставляти дірявий і дешевий червоний прапор, а під нього – синій, говорити необдумані, швидкостиглі і напівграмотні дієслова – є божевілля, яке межує з моральним злочином». Як наслідок, під час першої російської революції колишній співробітник журналу «Киевская старина», автор блискучих українознавчих культурологічних монографій «Южнорусские очерки и портреты», «Украинские были», «Отблески», численних яскравих оглядів української літератури, літературних характеристик Т.Шевченка, І.Котляревського, Г.Квітки-Основ'яненка, І.Нечуя-Левицького, П.Мирного, І.Франка, Я.Щоголева та ін. несподівано став працювати на українофобський часопис «Новое время». Тріскуха соціалістична фразеологія більшості українських політичних партій зрештою призвела до того, що певна частина української аристократичної верстви опинилася в середовищі т.зв. реакції. Їхня протидія революції була настільки сильною, що навіть штовхнула на розрив з власним «українофільським» минулим.

Наскільки руйнівною була політика українських соціалістів для українського національного руху, який конче вимагав об'єднання всіх класів суспільства в процесі національного відродження, досить переконливо свідчить оцінка ситуації відомим діячем УСДРП В.Дорошенком. Він не міг не побачити, що «перед революцією українська ідея знаходила, наприклад, ґрунт серед поміщництва, навіть досить заможного, але виступ українських лівих партій з далекоідучими аграрними вимогами наполохав їх, українство в їхніх очах стало однозначно з революцією, з “безмежним” поділом землі і таке інше. Загроженої в своїх класових інтересах, вони почули себе ближчими до чужої держави, що їх боронить, як до рідного народу».

Хитання української дворянської верстви в бік російських правих було далеко не остаточним і не означало викорінення з неї української ідентичності. Показовою в цьому відношенні є доля Миколи Стороженка – відомого українського історика, педагога, автора численних документальних видань з історії України. Серед близьких друзів діяча були його вчитель

В. Антонович, П. Куліш, брати Рудченки, О. Левицький, В. Горленко та інші. Події 1905–1907 рр. вплинули на нього так само, як і на його приятеля В. Горленка – він стає учасником київського «Клубу російських націоналістів» і заснованою у 1910 р. «Галицько-Руського товариства». Однак навіть цей крутий поворот не змінив української свідомості М. Стороженка. Переконливим свідченням цього стала його діяльність після повалення самодержавства. «Його українські статті в перших виданнях Української Академії Наук, – зазначав О. Оглоблин, – його українське листування (1918–1919 рр.) і пізніших років українською мовою дуже цікаве. Спогади, його близькі зв'язки з українським науковим світом на еміграції – все це було не тільки чесним завершенням довгого життєвого шляху українського вченого й українського патріота на свій лад, але й виявом остаточного розриву українського консерватизму з російським легітимним, і Російською імперією й російським націоналізмом, що з ним зв'язано було ім'я і діяльність братів Стороженків у Києві до 1917 р.»

У складних умовах постійного тиску російської бюрократично-нівелювальної системи українська дворянсько-шляхетська верства зазнала тяжких випробувань. Адже саме проти неї як носія національно-державних традицій передусім був застосований весь арсенал різноманітних асиміляційних заходів імперії. Внаслідок такого тиску частина дворянсько-шляхетської верстви продемонструвала, що вона не може позбавитися холопського служіння чужій державі, притаманного їй задовго до ліквідації Гетьманату Павла Скоропадського, та не здатна позбутися атрофії природного потягу до свободи, властивого їхній Батьківщині.

Проте була й інша частина українського дворянства, яка зберігала історичну пам'ять, інстинктивно оберігала відчуття власної гідності, потребу національного самоствердження і самовиявлення. Чимало нащадків козацько-старшинської верстви і українського шляхетства на різних історичних етапах брали участь у національно-визвольному русі і прагнули надати йому послідовно державницького характеру.

Усі ці складні вияви суспільної поведінки були притаманні як Скоропадським, так і багатьом іншим українським аристократичним родинам. Прикладом може бути родина Кочубеїв, пов'язана зі Скоропадськими. Більшість її представників, які по-різному виявляли свою етнічну приналежність, майже безвизно мешкали у своїх маєтках в Україні, одружувалися з українками з козацько-старшинського середовища і не піддавалися русифікації. Інакше склався життєвий шлях Віктора Павловича Кочубея, прадіда по матері Олександри Петрівни Дурново.

Без сумніву, обдарований, вихований своїм дядьком канцлером і князем Олександром Безбородьком, він увійшов у коло найбільш наближених до імператора Олександра I осіб, які склали т.зв. Комітет громадського порятунку і планували проведення реформ державного устрою імперії. Обійнявши посаду міністра внутрішніх справ, В. Кочубей рішуче обстоював російську централістичну систему і з підозрою ставився до проявів українських симпатій малоросійського губернатора князя М. Рєпніна, звинувачуючи його у «сепаратизмі». В одному з листів до губернатора В. Кочубей писав: «Хоча я по народженню є хохлом, за своїми принципами, своїм становищем і своїми звичками я ще більший росіянин, ніж хтось інший. Мій титул і моя посада підносять мене високо над різними мікроскопічними справами; я розглядаю, на відміну від Вас, справу Вашого генерал-губернаторства з штадпункту загальних інтересів нашої землі». Він переконував М. Рєпніна, що «малороси і росіяни є одне й те саме» і що «віра в царя і неподільна спільна релігія, як і ворожість проти католиків-поляків, об'єднують їх назавжди».

Однак подібна світоглядно-ідеологічна постава зрусифікованого представника відомого українського аристократичного роду не стала абсолютотом. Національне відродження і боротьба за українську державність у 1917–1921 рр. послужили важливим стимулом для усвідомлення своєї української національної ідентичності і залучення українського дворянства до політичної реанімації свого класу. Нащадки князя В. Кочубея взяли активну участь у національно-визвольних

змаганнях і політичній діяльності української еміграції. Так, Василь Васильович Кочубей на Всеукраїнському з'їзді Вільного козацтва 16–20 жовтня 1917 р. був обраний генеральним писарем, тобто начальником штабу цієї формації. Він тісно співпрацював у цей період з Павлом Скоропадським, був активним членом Української народної громади і після утворення Української Держави став особистим ад'ютантом гетьмана. Михайло Васильович Кочубей також відіграв важливу роль у створенні Української народної громади – головної політичної сили, на яку спирався майбутній гетьман, готуючи свій прихід до влади.

Микола Васильович Кочубей – брат Василя і Михайла Кочубеїв – був теж одним із діяльних членів Української народної громади. Він став одним із керівників «Всеукраїнського союзу хліборобів-власників», що виник внаслідок відокремлення від Всеросійського союзу земельних «собственников» 20 жовтня 1918 р. Саме в цей час завершилася викристалізація його свідомості як українця і формування його політичної позиції як палкого послідовника ідей В'ячеслава Липинського. До грудня 1929 р. він був головою Гетьманської управи, а невдовзі як вірний прихильник лідера українських консерваторів узяв участь у заснуванні «Братства українських класократів-монархістів, гетьманців», став редактором часопису «Думки гетьманця» (Брюссель, 1930). Миколі Кочубею першому належить уживання терміна «класократія» в його статті у «Хліборобській Україні» для означення домінування хліборобської аристократичної верстви у суспільстві. Цей термін широко використовувався В.Липинським у його політичних працях у контексті повернення українською земельною аристократією свого морального авторитету і необхідних матеріальних засобів для утвердження своєї влади.

Виявлене родиною Скоропадських і численними нащадками козацько-старшинської верстви Лівобережжя прив'язання до української національної традиції було властиве не лише цьому аристократичному прошарку давньої Гетьманщини і Слобожанщини. Воно також характеризувало полонізовану повністю чи частково магнатсько-шляхетську верству Правобережної України, Галичини, Волині і Поділля.

Яскравим свідченням цього був побут багатьох великопанських родин цього регіону, описаний у спогадах графа М.Тишкевича, відомого українського дипломата УНР, нащадка славнозвісного українського магнатського роду. В період, коли українська справа, за його словами, вже майже нічим себе не виявляла політично, у численних представників історичної української аристократії «національна історична традиція майже вигасла, але повна полонізація ще не наступила». У багатьох з них панувало стихійне козакофільство, із своєрідною українською модою в їхніх оселях, де, як наприклад, у резиденції князів Сангушків у Славуті, можна було побачити багато чого з українського побуту, зокрема надвірних бандуристів і торбаністів. «Якось національна іскра тліла у потомках тих, – писав М.Тишкевич, – що колись цілою душею, мовою, піснею і побутом належали до свого народу і свого люду».

Зневага, а часом і ненависть до українського «хлопа», культивовані загалом польською шляхтою, не торкнулися їх. Радше навпаки: все, що було українським, часом ставало навіть модним. Чимало представників і української, і польської історичної аристократії, тісно пов'язаної з Україною бурхливими подіями її історії, естетизували український побут, давні звичаї народу, мову тощо. Як зауважує М.Тишкевич, одна з принцес де Лїнь, яка походила з роду князів Масальських, приїхавши в Україну, висловлювала захоплення її людьми, національними строями, піснями і під цими враженнями вбиралась *a la cosaque*. Її дядько не забував, що він Рюрикович, публічно демонстрував це, чим викликав ремствування місцевої польської шляхти, яка гнівалася, що він «та *Roxolany w głowie*». Своєрідне козакофільство захопило таких відомих діячів першої половини XIX ст., як наполеонівський маршал князь Юзеф Понятовський, генерал А.Потоцький і навіть мадам де Сталь, яка виявляла зацікавлення українським козацьким танком. Цей інтерес знайшов відображення і в європейському мистецтві цієї доби. Прикладом може бути портрет княгині Чарторийської в українському строї, виконаний відомим французьким малярем Лепренсом.

Українофільські симпатії нащадків історичної аристократії Правобережної України і Галичини, без сумніву, мають своїм корінням своєрідність політичного устрою Речі Посполитої після Люблінської унії. Як зазначав український історик В.Зайкін, окремі землі, з котрих склалася Річ Посполита, насамперед Волинь, Поділля, Брацлавщина, Київщина, ніби продовжують своє державоподібне існування майже до самого падіння Речі Посполитої. І коли «польські поступовці централісти роблять спроби централізувати Річ Посполиту (Конституція 3 мая), проти них виступають “торговичани”, майже виключно кресовці, котрі боронять притім також певної окремішності “кресових” земель». Ця тенденція зберігалася в польському аристократичному середовищі на «кресах» і після ліквідації польської державності.

Стихийне українофільство в полонізованих колах української шляхти створило ґрунт для першої серйозної громадсько-політичної акції її представників, пов'язаної з появою «хлопоманства» і знаменитою «Сповіддю» В.Антоновича. Причому «хлопоманство» не було винятково «наддніпрянським» явищем. Уже в середині XIX ст. два брати графи Дідушицькі в Галичині одружилися з селянками, покинули шляхетське суспільство і стали своєрідними предтечами Л.Толстого, займаючись селянською працею.

Свідченням початків національного пробудження в середовищі полонізованої української шляхти в Правобережній Україні та Галичині було зростання інтересу до вивчення родинних традицій, зацікавлення участю шляхетських родин в українському історичному і культурному процесі, тобто виявляло тенденцію, аналогічну позиції козацько-старшинської верстви колишньої Гетьманщини. Прикладом є публікація графа Маврикія Дідушицького «Kronika domowa Dzieduszyckich» у Львові 1865 р., де автор наголошував на надзвичайно важливому історичному і культурному значенні родинних літописів. У цьому ж дусі висловлювався інший представник старовинного спольщеного українського магнатського роду граф Ян Дрогоївський – автор класичної двотомової «Kroniki Drohojowskich». Потребу у виданні подібних праць у різний час відчували нащадки давніх українських шляхетських родів, у середовищі яких дедалі сильніше зростала національна свідомість і усвідомлення своєї приналежності саме до української аристократичної верстви. Цей процес тривав протягом усієї другої половини XIX – початку XX ст. У 1910 р. у Львові відомий галицький бібліограф І.Левицький видав «Bibliographie des Fedorowicz», де були зібрані матеріали до історії роду Федоровичів. До останнього, зокрема, належав Володислав Федорович, галицький дідич, меценат, голова (1873–1876) і почесний член «Просвіти», якій він пожертвував 12 тис. гульденів. В.Федорович брав активну участь в українському громадсько-політичному житті, був депутатом австрійського парламенту, сенатором.

Серед подібних праць, опублікованих і рукописних, можна назвати родинні літописи Грушкевичів, Петрушевичів, Менцінських, Барвінських та інших, які зберігались у різних установах та родинних архівах. Як зауважував відомий галицький знавець бібліотечно-архівної справи Б.Барвінський, «можна не сумніватися, що серед великого числа наших дрібно-шляхетських і шляхетсько-священничих родів переходять рукописні родинні літописи. Треба тільки видобути їх на денне світло й оголосити печатно».

Збереження родинних традицій, історичної пам'яті мало неабияке значення для еволюції суспільно-політичних позицій представників історичної української аристократії. Яскравим прикладом у цьому відношенні є родина Шептицького. Граф Іван Шептицький, батько галицького митрополита, хоча й був вихований у польській культурі, пам'ятав про своє українське коріння і зібрав чималий родинний архів. На стінах його оселі в селі Прилбичі висіли портрети Варлаама-Василя, Атаназія-Антонія і Лева Шептицьких. Ця атмосфера поваги до історичного минулого роду, який дав Україні відомих церковних діячів, не міг не вплинути на формування національної свідомості майбутнього голови української греко-католицької церкви Андрія Шептицького. В одному з листів до свого бабця він зауважував: «Ти пригадуєш,

тату, як ти мені показував відпис листа нашого предка... архимандрита єпископа Варлаама-Василя до коронного гетьмана Адама Сенявського? Я пам'ятатиму до смерті слова листа: «Ми не від учора, ані з чиеї ласки, ані з нобілітації, ані з подружніх зв'язків не вирости, а з давніх предків. Ми такі старі, як стара Русь і віра Христова в ній». Ця пам'ять дала підстави А.Шептицькому вже у сані станіславівського єпископа сказати у посланні до духовенства – «я українець з діда прадіда». Подібна ситуація багато в чому нагадує обставини формування української національної свідомості Павла Скоропадського та багатьох інших нащадків козацько-старшинської еліти у Великій Україні.

Традиційну прихильність до греко-католицької церкви зберігали Сапіги, починаючи від Л.Сапіги (1557–1663), великого канцлера і гетьмана литовського, засновника могутності цього роду. Його нащадок Лев Сапіга (1803–1878), учасник листопадового повстання 1830 р., прибувши до Галичини (Красичин), активно підтримував національні домагання галицьких українців. Водночас ця підтримка мала спрямувати український рух у русло, прихильне до Польщі і католицизму з огляду на посилення москвофільських тенденцій у тогочасному галицькому суспільстві. Така поведінка української історичної аристократії не означала намірів полонізації, а була застереженням від політичних впливів Росії і православ'я, які могли стати загрозою уніатській церкві і навіть національній самоідентичності галицьких українців.

Відкидаючи перебільшені звинувачення у полонізації «сполщеної» української шляхти, яка брала участь у польському державному житті і набула ознак «польсько-державної цивілізації у формі римо-католицької віри, польської літературної мови», В.Липинський наголошував, що «ця верства залишалась по суті українською, як українською була в ті часи взагалі вся наша малосвідома, й тільки тепер витворюючи в собі новочасні форми національного життя, сорокамільонна нація». Він справедливо зауважував, що «українською народньою розговорною мовою володіють “сполщені” українці не сугірше від українців “свідомих”».

На відміну від представників народницької історіографії В.Липинський усвідомлював, що з шляхетського середовища у різний період її історії вийшов «цілий загін жертвених борців, покоління непоборних – скала, об котру замахи на цілковите знищення України кінець-кінцем мусили розбитися й розвіятися». У XIX ст. представники лівобережної шляхти «Котляревські, й інші – з одного боку» і правобережної та галицької – «Чайковські, Осташевські та інші – з другого», «вже під новочасне українське життя, що виросло з давніх традицій, клали нові підвалини».

Свідченням цього були, зокрема, події революції 1848 р., які активізували українське національне відродження в Галичині і не могли не вплинути на суспільну поведінку галицької шляхти. Представники історичної аристократії були у складі спільної українсько-польської секції від Галичини на Слов'янському з'їзді у Празі у 1848 р. Причому більшість записалася в його офіційних документах як русини (українці). Серед них – репрезентанти давніх українських шляхетсько-магнатських родів Йосиф Пузина, Лев Сапіга, Юліан Дідушицький, Станіслав Шумлянський та інші. У листі з Праги членів Головної Руської Ради, учасників з'їзду Г.Гинилевича та А.Заклинського констатується суттєва відмінність у поступованні різних груп польських представників. «Найуміркованішим з тих, котрі тепер признаються за русинів, здається бути князь Сапіга, – зауважував Г.Гинилевич. – Однак крім него і всі решта русини власну носимо кокарду, то єсть «золоте на синім полі, крім того словянськую три-кольорову: синю, червону і білу».

Цей несподіваний вияв української самосвідомості викликав незадоволення решти польських делегатів, які свою польську національну приналежність визначали як М. і WP (Mazur I Wielkopolanin). Особливо дратувало ці кола, як свідчить Г.Гинилевич, те, що «на секції як і в інших наших бесідах, так з собою як і з інними Слов'янами навіть і з Поляками говоримо по руськи (українськи), якож і наші нові, чи поверхні Русини, яко то: Дзідушицький, Стецький, Поглодовський з нами принаймні тільки бесідають по руськи (українськи)».

У ході з'їзду викристалізувалася національно-державницька позиція української частини польсько-української секції, яка домогалася поділу Галичини на українську і польську частини, тоді як поляки рішуче виступили проти вимог галицьких українців. Поміркована позиція української історичної аристократії у цьому протистоянні зробила можливим досягнення польсько-українського компромісу. Взамін за згоду не запроваджувати поділ Галичини польська сторона погодилася визнати рівноправність українців з поляками у справі урядування в краї, мовному питанні, релігії, шкільництва, шанування прав кожної національності. Ці положення були зафіксовані у прийнятому обома сторонами (спільною Галицькою комісією) документі «Домагання русинів в Галичині», опрацьованому Заклинським і доповненому А.З.Гельцелем та І.Борискевичем. Документ підписали серед інших представники історичної аристократії Л.Сапіга та Ю.Любомірський – голова Галицької комісії. Останній, зокрема, під час обговорення на з'їзді проекту «Маніфесту до Європи» висловився за включення до цього документа питання про права русинів з огляду на можливу правно-політичну реституцію польської держави. Отже досягнутий компроміс був шансом і для українців, і для поляків щодо вирішення спільних проблем у дусі толерантності і злагоди.

Є підстави стверджувати, що окремі представники шляхетської групи українсько-польської секції Галичини підтримали вимогу українських делегатів поділу Галичини на українську і польську частини з окремими адміністраціями і окремими сеймами. Принаймні, за свідченням І.Заклинського, «поляки піднесли страшну ворожнечу проти членів шляхетської делегації, а передовсім проти голови комісії князя Сапіги, за те, що дозволив вести в комісії дискусію над поділом Галичини і навіть рішити того роду проект. Деякі польські фанатики грозили за те кн. Сапізі смертю». Саме зважаючи на прохання князя, українські делегати змінили свою позицію у той спосіб, що рішення питання про поділ Галичини мало бути віддано крайовому сейму.

Лінію Л.Сапіги продовжував його син Адам (1828–1903). Вихований у мішаному етнічному середовищі, він жваво цікавився життям місцевої української людності і вільно розмовляв українською мовою. Під час виборів до Галицького Сейму у 1861 р. князь виразно декларував перемиським селянам «захист національності руської»; у школах і урядуванні визнавав рівноправ'я обох мов.

Заслугує на увагу той факт, що Адам Сапіга стояв на позиціях самостійності і соборності українців. В одному зі своїх виступів він заявив: «Русини були і є; для мене Русь, то не тільки кілька послів у цій палаті (Галицькому Сеймі – *Ю.Т.*) і не кілька мільйонів у цій краї, для мене Русь сягає ще далі». При цьому він передбачав, що стосунки між поляками та українцями у майбутньому будуть полагожені не у Львові, і тим більше не у Відні, а у Києві та Варшаві.

У той час А.Сапіга був прихильником відбудови державності польської та української в етнічних межах і поєднання їх обох габсбурзькою монархією. У цьому контексті захист українців від впливів Москви був для нього одним з найважливіших завдань. Сапіга гостро виступав проти москвофільства, яке набувало небезпечних масштабів. Наприкінці 60-х років близько 500 родин галицької інтелігенції емігрувало до Росії, а сильні промосковські і православні тенденції активно виявлялись навіть у найближчому оточенні галицького митрополита.

Усвідомлюючи необхідність зміцнення позицій української аристократичної верстви, князь Адам висунув проект, аби десять католицьких аристократичних родів українського походження перейшли в уніатський обряд і одночасно сам задекларував таке бажання. Однак ці плани не були переведені у практичну площину, оскільки лідер польської еміграції та духовний авторитет поляків князь Адам Чарторійський (дядько Адама Сапіги) виступив проти такого кроку. У листі до племінника він висловив побоювання, що зміна конфесії може трактуватись як бажання отримати матеріальну користь. Водночас Чарторійський заохочував Адама Сапігу опікуватись українською інтелігенцією та уніатським кліром, оскільки, як він зауважував, краще було б, щоб «самі українці могли здійснювати провід в життю національному і культурному».

У 1880-х рр. перед патріотичними українськими колами постала можливість надати українській проблемі вагомому політичному звучання, перевести у практичну площину задоволення українських національних інтересів у Галичині. Ці розрахунки посилилися після публікації німецьким філософом Е.Гартманом статті «Росія і Європа» в журналі «Die Gegenwart», де висловлювалася погроза Російській імперії щодо відторгнення її західних провінцій. Чільне місце у проекті розчленування Росії відводилось ідеї утворення «Київського королівства», яке мало об'єднати більшість української етнічної території.

У 1888 р. О.Барвінський відвідав Київ, де в той час в українських гуртках жваво обговорювався проект утворення Київського королівства. Під час однієї зустрічі з громадівцями П.Житецький звернувся до нього з словами: «Скажіть вашому Кайзеру, коли вже він до нас прийде?» Наслідком контактів О.Барвінського з киянами був приїзд до Львова О.Кониського – активного прихильника польсько-українського порозуміння, який виявляв особливу довіру до А.Сапіги і навіть пропонував йому очолити народовецьку партію з метою рішучішого її відходу від політичної співпраці з москвофілами.

Факти свідчать, що вже в цей період окремі українські діячі усвідомлювали надзвичайно важливе значення повороту української історичної аристократії до своєї національності й участі в українському русі. Контакти з її представниками у справі польсько-українського примирення в Галичині були важливою ланкою цього процесу. Про це, зокрема, свідчить зауваження О.Кониського до програми часопису «Правда», який мав стати загальноукраїнським пресовим органом, причому за матеріальної підтримки князя А.Сапіги. «Програма демократична, але без боротьби проти аристократії, треба тільки радити перевертням, щоб вернулись назад до свого гнізда, але без лайки», – зауважував Кониський І.Франку, який був у складі редакції часопису. Не менш красномовно висловлюється відомий український літератор Корнило Устиянович у листі до князя Лева Сапіги (сина князя Адама) від 16 лютого 1886 р.: «...При вашій допомозі станемо на ноги швидше і завдячуватимемо за усе вам. Вірте мені, князю, що то є єдина дорога, що поєднає нас із сучасним нашим становищем; єдина сила, котра нас зобов'яже вам і віддалить чи скоріше відверне наші очі від всіляких блудних аспірацій (москвофільська “объединительная” політика – Ю.Т.), котрі останніми часами – як ніби якісь примарні світила серед темної ночі починають нас вабити».

Подібні звернення до української аристократії ґрунтувалися на досить помітному зацікавленні останньою українськими справами і виразними виявами національного самовираження. Це стосувалося насамперед посвоячених княжих родин Сангушків і Сапіг. Про українські симпатії останніх уже згадувалося. Зауважимо також, що дружина А.Сапіги Ядвіга з Сангушків взагалі вважала обидва роди українськими. «Ми – родини руські», – зауважувала вона в листі до чоловіка. Характерно, що в сім'ї князя у певні дні тижня спілкувалися лише українською мовою. Інша представниця роду Сангушків Марія Потоцька, дружина галицького намісника Альфреда Потоцького, за власною ініціативою посилала довірену особу до В.Антоновича, щоб з'ясувати ставлення учасників українського руху у Великій Україні до можливості угоди з поляками. Здавалося, що у частини української магнатурі знову ожила традиційна нехоть до централізації і намагання відігравати самостійницьку роль у політичному процесі. В цьому контексті цілком імовірним здається припущення сучасного дослідника нової ери І.Чорновола, що саме сину князя А.Сапіги – Леву Сапізі призначалася корона проєктованого Київського королівства. Можна сказати, що Сапіги в Галичині відігравали ту ж саму роль, яку дещо пізніше Скоропадські відіграли у Великій Україні.

Прикметно, що у середовищі галицьких політиків народився проєкт – утвердити на греко-католицькому митрополичому престолі когось з представників місцевих аристократичних родів і таким чином зміцнити консервативний напрямок українського руху. Публічно з таким проєктом виступив граф Станіслав Бадені, брат тогочасного намісника Галичини графа Казимира

Бадені. Йшлося насамперед про одного з синів Адама Сапіги, а точніше – наймолодшого з них Адама-Стефана (1867–1951) – майбутнього митрополита краківського і кардинала. Князь Адам-батько охоче привітав цю пропозицію, яка фактично реалізувала його давню ідею, відкинуту Адамом Чарторийським. Проте його син Адам-Стефан – тоді вісімнадцятирічний юнак – ще не почував у собі покликання до чернецтва і відкинув цю пропозицію. Проект був здійснений іншим представником української аристократії, кузеном князя Адама-Стефана – Андрієм Романом Шептицьким. Саме А.Шептицький виявив бажання прийняти уніатський обряд і повернутися до українського табору, а папа Лев XIII підтримав ідею всеукраїнського патріархату, який мав очолити галицький митрополит. Цікаво, що ця сама ідея знову виникла у частини українського синоду за часів гетьманування П.Скоропадського.

У тому ж таки 1888 р. завдяки В.Антоновичу та іншим громадівцям у галицький громадсько-культурний процес включається згаданий вище граф М.Тишкевич, нащадок старовинного українсько-литовського роду, власник великих маєтків на Київщині. Граф згадував, що В.Антонович познайомив «його з О.Кониським (незвичайно симпатичним), з Вовком-Карачевським і з відомим польським істориком України О.Яблоновським. Через Антоновича я увійшов у зносини з “Просвітою” у Львові». Тишкевич засновує т.зв. Михайлову премію при Львівській «Просвіті», яка присуджувалася кращим творам з історичного минулого України, жертвує чималі кошти Науковому Товариству ім. Т.Шевченка, активно підтримує український культурно-національний рух. Пізніше він надавав підтримку часопису «Przegląd Krajowy» В.Липинського у пропаганді повороту правобережної шляхти до українства.

Отже, загострення загальної політичної ситуації на сході Європи, «привід» реанімації української державності не могли не вплинути на активізацію українофільства шляхетсько-аристократичної верстви по обидва боки Збруча. У цій ситуації український рух отримував ще один історичний шанс поступово повернути у материнське лоно свою колонізовану аристократію, брак якої так гостро відчувався у визвольній боротьбі. Ця можливість була тим імовірнішою, що шляхта ще не була пройнята польським шовінізмом, що було характерним для пізніших часів загострення польсько-українських стосунків.

У 1896 р. О.Барвінський створює «Католицький русько-народний союз», який у 1911 р. був реорганізований у Християнсько-суспільну партію. Намагання створити самостійну консервативну політичну партію на тривких католицьких засадах було викликане потребою протистояти православ'ю в його російських шатах, поширюваному молодими москвофілами. Одночасно зусилля О.Барвінського та його партії спрямовувалися проти релігійного лібералізму галицьких радикалів, які активно намагалися прищепити його селянству.

Основні завдання галицьких консерваторів були викладені у своєрідному програмному документі – «Проекті організації народної роботи», укладеному О.Барвінським у середині 90-х років. У ньому не було вимог політичного характеру, натомість висувалося завдання глибоких перетворень свідомості широких верств галицького загалу, прищеплення йому національної ідеї, піднесення освіти, загального рівня культурного та економічного розвитку. Предметом постійної уваги мало стати: «1) життя родинне і домашнє; 2) виховання дітей і забезпечення їм будучності; 3) віра і життя моральне; 4) життя товариське і публічне; 5) просвіта і образование; 6) гігієна народна; 7) звичаї і обичаї; 8) ноша; 9) господарка і добробут одиноких людей; 10) політика або господарка народна...»

Зростання національної свідомості в аристократичному галицькому середовищі і участь його окремих представників в українському русі сприяли стабільності консервативних впливів у галицькому політичному житті на зламі XIX–XX століть. У цьому зв'язку важко переоцінити поворот Андрія Шептицького до свого українського коріння. Саме завдяки його патріотичній діяльності греко-католицька церква стала органічною складовою українського національного організму, остаточно позбавившись вузькопровінційного «фрутенства», послідовно пов'язала себе з боротьбою України за незалежність.

Шептицькі, Дрогойовські, деякі інші родини нащадків галицького боярства якнайдовше чинили опір польській релігійній і національній нівеляції. Лише наприкінці XVIII ст. обидві родини остаточно засимілювалися з польською аристократією. Граф Андрій Шептицький, онук по матері польського магната, відомого письменника О.Фредри, отримав польське виховання, однак не виявляв будь-якої ненависті до українського народу і греко-католицької церкви. Навпаки, часті, майже щоденні відвідини Шептицькими греко-католицького храму в селі Прилбичах біля Яворова, де був їхній маєток (згідно з тодішніми законами вони здійснювали патронат над місцевою парафією), чисто українське навколишнє оточення сприяли поступовому пробудженню національної свідомості в юнака А.Шептицького. Отже, як і у випадку сім'ї Скоропадських, знову бачимо приклад суттєвого впливу селянського середовища, збережених ним духовних сутностей на пробудження національної свідомості української аристократичної верстви.

У 1887 р. Шептицький відвідав Київ, де познайомився з В.Антоновичем. На майбутнього галицького митрополита справило неабияке враження те, що фактичний на той час лідер українського руху вийшов з польського шляхетського середовища, однак розірвав з ним і прилучився до українства. Контакти з В.Антоновичем, а також іншими українськими діячами у Києві, залишили глибокий слід у душі молодого А.Шептицького, послужили підставою для його подальших кроків у напрямку повернення до віри предків і служіння своєму народові. Пізніше він згадував, що «повною пригоршеною черпав їхні розуми, їхні твердження і цю глибоку віру в наш народ». Захоплення Шептицьким грецькою патристикою, якою він зацікавився під час хвороби, спричинило його вступ до чернечого ордену отців Василіан. 24 березня 1888 р. А.Шептицький був прийнятий на спеціальній аудієнції папою Левом XIII, якому повідомив про своє бажання стати Василіанином і присвятити себе служінню греко-католицькій церкві.

Осип Назарук, оцінюючи пізніше цей крок А.Шептицького – представника української аристократії, вважав це зразком «дійсно органічного контакту з плебейською нацією», важливою ланкою бажаного для українських консерваторів напливу в українській рух «сил з вищої верстви», який, на думку галицького політика, «був би дуже радо і навіть гарячо прийнятий». У 1912 р. вже у сані митрополита Шептицький вдруге відвідав Київ, де відправив панахиду по Тарасу Шевченку у костелі св. Миколая і виголосив патріотичну проповідь про Кобзаря. Її громадське значення було тим вагомішим, що у той час російський уряд забороняв публічні відзначення Шевченкових роковин.

Участь А.Шептицького в українському суспільному процесі одразу набрала різнобічного характеру, сприяючи поєднанню церковних і національних інтересів, піднесенню духовної ролі ієрархів у національно-культурному змаганні галицьких українців. Обійнявши станіславівську єпископську кафедру в лютому 1898 р., він заявив, що «справу українську вважає за свою». І ця національно-патріотична позиція Андрія Шептицького знайшла своє підтвердження вже у перший рік його перебування на престолі галицьких митрополитів (з січня 1901 р.).

А.Шептицький відіграв дуже важливу роль у протидії русофільській пропаганді в Галичині і Закарпатті, викликану двома циркулярами царського міністра внутрішніх справ від січня 1910 р. і лютого 1911 р. В останньому висувалося завдання боротьби «проти руху, відомого в наші дні під назвою український, який уособлює ідею реставрації колишньої України». В зв'язку з цим греко-католицька церква на чолі з Шептицьким доклала чимало зусиль для заміни локальних етнонімів в Галичині «руський», «русин», які перетворилися на синонім москвофільства, на «український», «українець». Це безперечно сприяло піднесенню національної свідомості галицьких українців, посиленню почуття їхньої єдності з українцями в Російській імперії і викликало гострі звинувачення Шептицького москвофілами у «ворожості російському народові».

А.Шептицький виступив палким прихильником збереження в греко-католицькій церкві елементів східної духовності й обрядовості. У цьому його позиція була однаковою з позицією ідеолога українського консерватизму В.Липинського, який, попри своє римо-католицьке віросповідання, негативно ставився до латинізаційних тенденцій частини галицького духовенства. Власне вся діяльність А.Шептицького сприяла послідовному утвердженню національного характеру української греко-католицької церкви.

А.Шептицький підтримував тісні стосунки з багатьма представниками галицької аристократії, культивуючи в їх середовищі прихильне ставлення до українського руху і греко-католицької церкви. Прикладом можуть бути його стосунки з Сапігами, що виявляли, як вже зазначалося, неабияке зацікавлення українською проблемою. Зокрема, контакти митрополита з Павлом Сапігою сприяли активному залученню останнього до справ греко-католицької церкви. П.Сапіга разом із дружиною організував харитативну і релігійну діяльність серед греко-католиків, прагнув до забезпечення представництва українців у всіх організаціях та інститутах, на які мав особистий вплив. При цьому у всіх подібних справах консультувався з галицьким митрополитом.

Певні зрушення у галицькому аристократично-шляхетському середовищі і безпосередню участь його представників в українському відродженні у Галичині зафіксував В.Липинський. Констатуючи у 1909 р. досить глибоку політичну диференціацію в Галичині, він говорить про «клерикально-консервативних українців, які групуються навколо щоденника “Руслан” і тижневика “Основа”, патронуваних митрополитом гр. Шептицьким». «Руслан», як відомо, був органом заснованого О.Барвінським та А.Вахнянином Католицького Русько-Народного Союзу, який у 1911 р. був перейменований на Християнсько-суспільну партію. В.Липинський констатує, що «шляхта, яка досі вважалась польською у тій частині Русі-України, де польська стихія є найсильнішою і кількісно, і культурно, йдеться тут про Галичину», починає працювати над вирішенням питання своєї національної приналежності.

Стихийне, часом ірраціональне спрямування української історичної аристократії до свого національного коріння могло стати підґрунтям, спираючись на яке ця верства могла повернутися до цілком природної української державної і національної творчості. Саме під таким кутом зору розглядали цей процес В.Липинський та інші представники консервативного руху в Україні.

В.Липинський наводить уривок з газети «*Slowo Polskie*», яка зазначала, що в середовищі східногалицької шляхти відбувається «щось подібне як з тими князатами німецькими, які сидять на тронах державок балканських; відчули раптом приналежність до різних балканських патріотизмів... Тому то недавно один з найвидатніших подоляків висловив думку, що сам не знає, чи є більшим поляком, чи русином». В.Липинський зауважує: коли відкинути «вшехпольську» іронію з цих слів, то вони будуть означати, «що навіть шляхта східногалицька починає нарешті потроху розуміти своє невиразне і ненормальне становище, і що “один з найвидатніших подоляків” починає нарешті задумуватися над тим, чи поляком він є, чи українцем». В.Липинський висловлює з огляду на це сподівання, що і граф А.Шептицький, відомий галицький дідач В.Федорович і кілька років тому померлий князь А.Сапіга «не будуть становити там в Галичині, – під поглядом своїх національних переконань – винятків». Це сподівання В.Липинського справдилося щодо одного з представників іншої гілки роду Сапіг – князя Іллі Сапіги, який брав активну участь в українському національному русі – в період національно-визвольних змагань 1917–1920 рр. у Великій Україні і у подальші часи на еміграції. Князь І.Сапіга (20.VIII.1889 – 28.VIII.1969) народився на Сахаліні, куди його батька князя Юрія Сапігу запроторив царський уряд, звинувативши в участі в антимоноархічному русі. Князь був позбавлений усіх своїх маєтків на Чернігівщині, князівського титулу і засланий на Сахалін як «ссылно-каторжний крестьянин». Ілля Сапіга закінчив комерційний інститут в Москві.

Під час Першої світової війни був мобілізований і служив на залізничному транспорті. У 1917 р. він організував «Комітет українців Поволжжя, Уралу й Сибіру», брав участь у протигетьманському повстанні, у боях проти білогвардійців. Директорія доручила йому формувати корпус залізничників, певний час він був керівником департаменту у міністерстві шляхів сполучення УНР.

На еміграції І.Сапіга став діяльним членом Української Народної Республіканської партії, яка зажадала від С.Петлюри покласти край «соціалістичним експериментам» в уряді і Раді Республіки. Згодом тривалий час належав до Союзу гетьманців-державників. Одночасно він виявив себе прихильником зближення українських віровизнань, православного і греко-католицького: 18 років видавав журнал «Україна і Світ». Керований ним часопис відіграв важливу роль в ознайомленні українців з духовними досягненнями Заходу і тими культурними процесами, які відродилися в Україні після смерті Сталіна.

В.Липинський надавав неабиякої ваги процесам самопізнання полонізованої української шляхетської верстви і поверненню її до українського національного життя на всіх теренах України, в тому числі і в Галичині. На його думку, «якщо шляхтич східно-галицький відкрито і щиро... назве себе Українцем, то це буде спасінням для нього як суспільної одиниці і корисним не тільки для України, але навіть і для Польщі».

При цьому В.Липинський висував принцип територіалізму у Великій Україні та інших регіонах, який передбачав співробітництво «з Поляками на нашій Землі, по скільки вони себе признаватимуть горожанами України». Такий підхід стає для Липинського засадничим у визначенні політичних взаємин українців і поляків вже у цей початковий період його громадсько-політичної діяльності. Виступаючи проти традиційного шляхетського демократизму «поляків Варшавських», він стає на шлях пошуків співпраці з тими польськими консервативними елементами, які були зацікавлені у збереженні місцевих традицій, місцевого самоврядування і яким було властиве усвідомлення «спільних інтересів спільної землі». Принципів територіального патріотизму послідовно дотримувався гетьманський рух на чолі з Павлом Скоропадським і після смерті В'ячеслава Липинського.

Повалення самодержавства в Росії поставило перед значною частиною українського дворянства проблему більш чіткого національного і соціального окреслення своєї діяльності. Необхідно було визначитися у складному переплетінні міжнародних і класових зіткнень після лютого 1917 р. і насамперед у визначенні свого ставлення до українського руху. Зречення царя Миколи II фактично означало звільнення українських класів-станів від присяги династії Романових згідно з Переяславською угодою. Український історик, правник Сергій Шелухін переконливо показав, що «Україну московський народ не завоював, а сама вона по своїй волі прилучилася до Московії чи на умовах унії, чи умовах васалітету... шляхом єднання через царя... увільнившись революцією од царя і не будучи в підданстві у великоросів, Україна тепер повернула собі всі попередні свої суверенні права, які були над нею у царя, і стала, як була до акту 1654 р., суверенною демократичною республікою. Політичний зв'язок, встановлений між Росією і Україною через персону Олексія Романова, з його абдикацією розірвано, і Україна фактично повернула свій суверенітет». Ця позиція поділялась і відомими російськими істориками права, зокрема В.Сергієвичем. Останній зауважував, що «Україна не була прилучена як провінція подібно Твері, Рязані та ін. князівствам. Україна зосталась окремою державою, з своїм окремим державним ладом... Це прилучення мало характер персональний, а не реальний. Україна не злучалася з Московською державою, а тільки визнала своїм царем царствующого в Москві царя з його нащадками... Але як обрано було на Україні московського царя з його нащадками, то злука повинна тягтися до того часу, поки тягтиметься потомство Олексія Романова». Цього, на жаль, не хотіли зрозуміти лідери Центральної ради на чолі з М.Грушевським, безглуздо і вперто обстоюючи протягом усього часу свого лідерства політичну концепцію федеративного зв'язку з Росією.

Зречення Миколи II викликало глибоку суспільну метаморфозу суспільної свідомості у Павла Скоропадського. Завжди наголошуючи на вірності Скоропадських династії, він 12 березня 1917 р. у листі до своєї дружини Олександри зазначає, що «з моменту зречення я відчув себе вільним, і звичайно, хоча мені його особисто жаль, але я тепер дихаю на повні груди і щасливий...» У цьому ж листі він зауважує, що майбутній гетьман Данило має вчитися українською, очевидно, усвідомлюючи, що радикальні суспільні зміни мають бути усвідомлені всією його родиною. Водночас П.Скоропадський зазначає, що він теж «збирається можливо зробитись українцем»*. Отже, він виразно відчув звільнення себе і власної родини від історичного зв'язку з Москвою і необхідність служити Україні і виконати перед нею суспільний обов'язок. Конкретно-історичні події 1917 р. показали однак, що шляхи П.Скоропадського і тодішньої більшості українського політикуму, який сповідував соціалізм, не перетиналися.

П.Скоропадський чітко зазначив про це у своїх спогадах, наголосивши: «вірно те, що мало знаю і абсолютно не співчуваю тому українському руху, який тоді панував, що він надто лівий, що з цього ніякого добра не вийде, що я сам "пан", а весь цей рух спрямований проти панів, що, таким чином, я ніколи не зможу злитися з рештою лідерів руху».

Водночас, провівши українізацію очоленого ним 34-го корпусу, П.Скоропадський фактично своїми військовими знаннями і досвідом служив українській державній справі. На протипагу М.Грушевському, В.Винниченку, С.Петлюрі, які рішуче виступали проти творення української регулярної армії, П.Скоропадський починає формувати I Український корпус як основу майбутнього українського війська. Зростання його авторитету у військових колах, налаштованих на розбудову української армії, зумовило проголошення П.Скоропадського отаманом Вільного козацтва.

Усвідомлення необхідності включитися в політичне життя, публічно виявити своє національне і класове обличчя в нових умовах стало властиве не лише поодиноким представникам козацько-старшинських родин, але й цілим соціальним групам. Про це, зокрема, засвідчила несподівана поява серед численних лозунгів багатотисячної української маніфестації у Києві 19 березня 1917 р. заклик «Хай живе самостійна Україна з гетьманом на чолі!»

Суспільна трансформація української аристократичної землевласницької верстви в бік повернення до національної історичної традиції, яка здійснювалася протягом усього XIX ст., забезпечила їй вихід на суспільну арену. Її поява в українському політичному житті супроводжувалася виникненням відповідних політичних структур, що творили об'єктивні суспільні передумови постановки українського консервативного державного проекту – Гетьманату Павла Скоропадського.

Нарешті українські землевласницькі елементи, переважно поміщики, представники середніх і заможних верств селянства засвідчили живучість національної консервативної традиції, утворивши 29 червня 1917 р. у м. Лубнах Українську демократично-хліборобську партію. Після установчого з'їзду місцеві організації партії починають утворюватися на Полтавщині, Харківщині, Київщині, Чернігівщині, тобто насамперед у регіоні колишньої Гетьманщини і Слобідської України. Саме в цьому регіоні сформувалася козацько-старшинська верства, яка творила українську національну еліту козацької держави і на довгі роки визначала її політичну поведінку і культурно-духовне обличчя.

Повалення самодержавства сприяло суттєвим зрушенням у настроях української поміщицької верстви, зростанню її національної свідомості та посиленню громадсько-політичної активності. Серед засновників УДХП були поміщики М.Макаренко, І.Корнієнко, В.Чигрин, М.Боярський, В.Шкляр, Володимир та Сергій Шемети. Ідеологом партії, автором її програми та ініціатором найважливіших політичних кроків став В'ячеслав Липинський.

* «Українцями» в той час називали діячів українських політичних партій, які були представлені в Центральній раді і брали участь в українському русі.

Введення у політичний ужиток терміна «хліборобська партія» свідчило про намагання вивести на суспільну арену «хліборобський клас», який об'єднував тих, хто володіє землею і власною індивідуальною працею бере участь у виробництві. Такий підхід мав об'єднати політично відповідні прошарки і з поміщицького, і з селянського середовища та вибити ґрунт з-під ніг політичної демагогії більшовиків і українських соціалістів у їхніх намаганнях більшовизувати настрої селянства крайніми радикальними гаслами. Концепція «хліборобського класу», його місце і роль у творенні Української Держави знайшла свій глибинний виклад у «Листах до братів-хліборобів» В.Липинського і стала одним із постулатів українського гетьманського руху.

Однак ні політична позиція нової української партії, яка чітко дотримувалася принципу соборності і суверенності України, ні намагання П.Скоропадського творити регулярну українську армію для захисту державності України не знаходили розуміння в Українській Центральній раді. Влітку 1917 р., коли УДХП запропонувала М.Грушевському і В.Винниченку включити представників партії до складу Центральної ради, позитивного рішення не було отримано. В листопаді 1917 р. І Український корпус генерала П.Скоропадського своїми рішучими діями не допустив захоплення більшовицькими частинами Києва і врятував українську державність. У той час він не мав жодних політичних аспірацій чи персональних амбіцій, однак не допустив втрати влади Центральною радою. Без П.Скоропадського ця інституція була б знищена вже в листопаді 1917 р., а період Центральної ради трактувався б як дрібний епізод російської буржуазної контрреволюції.

Проте Центральна рада виявляла безпідставні підозри і невдоволення не лише генералом П.Скоропадським, який не виконав наказу більшовицького «главковерха» М.Криленка, а й І Українським корпусом. У результаті з метою збереження цієї єдиної боєздатної національної частини, яка вигідно відрізнялася дисциплінованістю серед загальної маси здеморалізованих солдатів російської армії, П.Скоропадський подав рапорт про звільнення його з посади корпусного командира.

Потрібен був певний час, щоб Центральна рада остаточно скомпрометувала себе в очах суспільства й активізувала альтернативні сили для утвердження української державності і спрямування її розвитку на шлях європейського цивілізаційного реформаторства. Власне це завдання мали розв'язати консервативні сили українського суспільства на чолі з їхнім речником Павлом Скоропадським у союзі з ліберально-буржуазними верствами України.

Зв'язки родини Скоропадських з численними представниками родин української козацької аристократії стали об'єктивним підґрунтям для її участі у державницькому процесі в Україні за доби Гетьманату П.Скоропадського. В урядових установах Української Держави і придворному оточенні гетьмана ми бачимо Лизогубів, Ханенків, Кочубеїв, Дорошенків та ін. До цих нащадків козацько-старшинської верстви було долучено ліберально налаштованих фахівців, часто земських діячів, приналежних переважно до партії кадетів, тісно пов'язаних з Україною, її економічним, культурним і громадським життям. Цьому сприяла позиція представників багатьох активних діячів партії, які належали до її регіональних організацій в Україні. Їхня незалежна від загальноросійської партійної структури політика почалася з утворенням Павлом Скоропадським «Української народної громади», членами якої було чимало українських кадетів. До того ж ідеологічні засади «Громади» у багатьох позиціях збігалися з програмовими положеннями конституційних демократів. Вже з весни 1917 р. чимало кадетів, які територіально належали до України, почали дистанціюватися від загальноросійської партійної структури. Зрештою, 8–11 травня 1918 р. крайовий з'їзд Партії народної свободи (кадетів) ухвалив рішення заснувати українську конституційну демократичну партію й обрав її Головний комітет у складі 38 осіб від різних міст України.

Першим головою гетьманського уряду призначено Миколу Устимовича, який був великим землевласником, лояльним до влади. Попри свою відстороненість від українського руху він,

однак, як і чимало представників української поміщицької верстви, заховав глибинні національні традиції, брав активну участь у діяльності земства. Племінник М.Устимовича відомий український діяч О.Шульгін називає свого дядька «останнім козаком на Полтавщині». М.Устимович з дитинства мріяв про відновлення козацтва і визволення України. У 1918 р., коли визначались кандидатури на гетьмана, М.Устимович належав до кола претендентів. Проте саме він супроводив П.Скоропадського на Софійську площу, підтримав його проголошення гетьманом і став отаманом (головою) Ради Міністрів. М.Устимовичу як активному члену Української народної громади і голові уряду було доручено розпочати переговори про формування уряду з «відомими українськими діячами з-поміж українських кругів». Однак вчорашні діячі Центральної ради, як відомо, відкинули пропозицію співпраці з гетьманським урядом. Сини М.Устимовича Кирило та Андріан, опинившись в еміграції, продовжили батьківську традицію і виявляли виразні українсько-гетьманські симпатії.

Після короткотривалого перебування М.Устимовича, а згодом М.Василенка на чолі уряду головою Ради Міністрів і міністром внутрішніх справ став Федір Лизогуб. Він походив зі старовинного козацького роду, представники якого відігравали важливу роль в історичних подіях доби Гетьманщини, обіймаючи високі посади в козацькому урядуванні. Батько Ф.Лизогуба був близьким приятелем Т.Шевченка, який неодноразово гостював у Седневі, родовому гнізді Лизогубів. Його брат був учасником «Народної Волі» і скараний на смерть у 1879 р. Ф.Лизогуб був глибоким знавцем земської справи, активно працював у земських установах, зокрема очолював Полтавське земство, яке за його сприяння стало важливим осередком української культури.

Міністром закордонних справ став Дмитро Дорошенко, який також належав до старовинного козацько-старшинського роду, був активним учасником українського національного руху, одним із фундаторів Центральної ради, діяльним членом Української партії соціалістів-федералістів і Товариства українських поступовців. Його дядько Петро Якович Дорошенко, активний земський діяч на Чернігівщині, сприяв створенню музею В.Тарновського і музею старовини у Глухові, від 1917 р. – директор 1-ї української гімназії в Чернігові, заснованої його зусиллями. У гетьманській адміністрації очолив Головне управління в справах мистецтва і національної культури. Від 6 серпня 1918 р. П.Дорошенка номіновано наступником гетьмана на випадок його смерті, тяжкої хвороби або перебування за кордоном України.

До старовинних шляхетських українських родин, польських чи російських родин, здавна осілих в Україні, належали військовий міністр Олександр Рогоза, міністр фінансів Антон Ржепецький, міністр юстиції Михайло Чубинський, державний контролер Георгій Афанасьєв, міністр земельних справ Василь Колокольцев та ін.

Серед міністрів та інших урядових посадовців було чимало професорів-науковців, фахівців з різних галузей економіки, державного управління, освіти, науки і т.п. Деякі з них, як, скажімо, міністр освіти Микола Василенко, відомий український історик, брали активну участь в українському національному культурному і науковому русі. Професор Київського університету Василь Зіньківський на посаді міністра сповідань виявляв особливу чутливість до вживання української мови. Його найближчими помічниками були Володимир Чехівський і Костянтин Минович – відомі українські діячі. Інші – зокрема, міністр охорони здоров'я Юрій Любинський, міністр шляхів Борис Бутенко – належали до «Української народної громади» і брали безпосередню участь у підготовці приходу Павла Скоропадського до влади. Водночас серед урядовців також мали місце люди, налаштовані нейтрально до українського руху, але як професіонали-фахівці були готові працювати на благо української державності. Серед них виділялися міністр праці Юлій Вагнер – завідувач кафедри у Київському політехнічному університеті, Василь Колокольцев – міністр земельних справ, учений-агроном, талановитий організатор земського господарства і агрономії, медицини, шкільництва тощо.

В уряді Ф.Лизогуба була група міністрів, яка зорганізувалася приватно з метою неухильного і твердого проведення українського національного курсу у внутрішній і зовнішній політиці Української Держави. До неї належали Б.Бутенко, Д.Дорошенко, І.Кістяківський, Ю.Любинський, О.Рогоза.

Чимало послідовних прихильників української державності, приналежних до української дворянсько-шляхетської верстви, було у складі міністерств уряду. Серед них В.Липинський, князь І.Токаржевський-Карашевич, М.Воронович, В.Кулябко-Корецький, П.Холодний, К.Мирович, П.Чубинський, А.Лукашевич, М.Гижицький, С.Завадський та ін.

Очевидно, що підбір урядовців в Українській Державі був не випадковим. Національно-визвольний процес, як уже зазначалося, вніс суттєві зрушення в суспільні позиції дворянсько-землевласницької верстви, яка з падінням Центральної ради дістала змогу активно включатись у процес державотворення. Так, князь І.Токаржевський-Карашевич – поміщик з Поділля, який до гетьманського перевороту, за свідченням Д.Дорошенка, «виступав, як “polak kresowy”», але весною 1918 р. під впливом покійного Липинського, станув на українську державну службу». В.Липинський, власне, який був шкільним товаришем князя, разом з Дорошенком сприяли тому, що князь І.Токаржевський-Карашевич вступив на державну службу як старший радник посольства Гетьманату в Австро-Угорщині. Попри свою приналежність до римо-католицизму і відданість своїй конфесії він «усім серцем прилучився до українства» й ефективно працював на користь Української Держави. Зрештою В.Липинському вдалося зробити одну з найкращих українських репрезентацій за кордоном, запросивши до місії осіб з високим освітнім та інтелектуальним цензом, представників дворянсько-шляхетських, землевласницьких верств суспільства, які відзначилися серйозними професійними дипломатичними здібностями.

Усі міністри були так чи інакше пов'язані з Україною або походженням, або своєю діяльністю. Як правило, це були фахівці високого рівня з довголітнім стажем і досвідом роботи у державних структурах, яких не було в урядах Центральної ради. Це свідчить, що закиди українських соціалістів про те, що члени гетьманського уряду були ворожі українству і чужі для України, не витримують критики. Досить згадати оцінки українським есером П.Христюком гетьманських міністрів: М.Василенко – «російський кадет», «малорос»; С.Гутник – «кадет», «єврей», «спекулянт»; Ю.Соколовський – «кадет», «агроном», «малорос»; Ю.Вагнер – «кадет»; Ю.Любинський – «власник медичної лабораторії у Києві»; Б.Бутенко – «кадет», «землячок»; М.Гижицький – «поміщик»; Ф.Лизогуб – «полтавський поміщик», «октябрист» і т.д. Не дивно, що всупереч усім фактам П.Христюк безпідставно характеризує гетьманський уряд як «цілком буржуазний, російський, україножерський». Насправді уряд П.Скоропадського прагнув до консолідації всіх суспільних сил і спрямування їх на реальну розбудову національної державності.

Дуже коротке (лише сім з половиною місяців) існування Гетьманату було заповнене надзвичайно інтенсивним і плідним процесом українського державотворення. Він захопив усі ділянки суспільного буття від закордонної політики і військового будівництва, творення державної адміністрації або земельної реформи до відкриття українських університетів і національної Академії наук, розбудови українського шкільництва.

Добре обізнаний з практикою державного управління царської Росії, П.Скоропадський усвідомлював, що закріпити незалежність України всупереч усім деструктивним силам можна тільки тоді, коли буде створена боєздатна постійна і регулярна армія, державно-управлінський апарат, налагоджено дипломатичні стосунки з якомога більшою кількістю держав, відбудовано господарство, транспорт, зміцнено фінанси, взято на державне фінансування заклади освіти, науки та культури. Саме на цьому шляху уряд П.Скоропадського досяг безсумнівних успіхів, які значною мірою стали можливими завдяки самоорганізації і активному входженню в політичний процес української аристократичної еліти.